

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Teologická fakulta

Katedra etiky, psychologie a charitativní práce

Diplomová práce

**Teorie etnicity v sociální práci: Antropologické, psychologické
a etické aspekty sociální práce s menšinami**

Vedoucí práce: Mgr. Markéta Elich, Ph.D.

Autor práce: Bc. Eva Šišková

Studijní obor: Etika v sociální práci

Forma studia: kombinovaná

2023/2024

Prohlašuji, že jsem autorkou této kvalifikační práce a že jsem ji vypracovala pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu použitých zdrojů.

V Českých Budějovicích 28. 6. 2024

.....

Bc. Eva Šišková

Poděkování:

Děkuji vedoucí práce Mgr. Markétě Elich, Ph.D., za metodické vedení, odborné připomínky, podněty a především za vstřícnost a podporující přístup. Dále patří poděkování doc. Dr. phil. Jakubu Širovátkovi, za cenné rady, doporučení a shovívavost, a mé rodině za trpělivost.

Obsah

Úvod.....	5
1 Antropologické přístupy k etnicitě.....	8
1.1 Etnicita jako analytická kategorie	8
1.1.1 Primordialismus	9
1.1.2 Etnicismus	12
1.1.3 Modernismus	12
1.1.4 Fredrik Barth – Ethnic Groups and Boundaries	14
1.2 Etnicita versus tělesnost	16
2 Psychologické aspekty etnicity	19
2.1 Identita.....	19
2.2 Vnímání tělesné odlišnosti	21
2.3 Stigmatizace	24
3 Etické aspekty etnicity	27
3.1 My a oni	27
3.2 Příklady uplatnění etických teorií v práci s menšinami	29
4 Etnicita v sociální práci	32
4.1 Sociální práce s etnickými menšinami	33
4.2 Kultura chudoby	36
4.3 Etnicita v náhradní rodinné péči.....	37
5 Kvalitativní obsahová analýza	40
5.1 Výběr výzkumného vzorku	40
5.2 Analytické kategorie	41
5.3 Výstupy z analýzy	47
Závěr	52
Seznam použitých zdrojů.....	53
Bibliografický odkaz.....	56
Abstrakt.....	57
Abstract.....	58

Úvod

Téma etnicity je dnes téměř všudy přítomné, mohlo by se zdát, že psát na toto téma diplomovou práci je zbytečné, protože tímto tématem se zabývalo již mnoho lidí. Proč tedy ztrácím svůj drahocenný čas a znovu a znovu se chci pouštět do této zapeklité problematiky?

Abych mohla odpovědět na tuto otázku, je nejdříve nutné vymezit si vlastní pozici a objasnit vztah k tomuto tématu.

Před více než deseti lety jsem vystudovala bakalářský obor Sociální a kulturní antropologie na FF ZČU a zároveň jsem již téměř čtyři roky pracovala jako sociální pracovník ve veřejné správě, konkrétně na Odboru sociálních věcí a zdravotnictví na městském úřadě. V pracovní náplni mé práce bylo mimo jiné také vykonávat funkci Romského poradce, velice citlivě jsem nesla skutečnost, že ve veřejné správě a vlastně v sociální práci, která je vykonávána ve veřejné správě, vidím velký rozpor toho, jak k etnicitě přistupovat. Na jedné straně jsem byla vzdělávána ve všech teoretických přístupech, neboť etnicita byla a stále je v antropologii předním tématem, a na druhé straně jsem v praxi musela čelit přístupu, který byl spíše lidovým modelem a stereotypem, a to jak v negativním, tak i v pozitivním smyslu. Nyní se věnuji již výhradně problematice náhradní rodinné péče a pracuji pro neziskovou organizaci, doprovázím pěstounské rodiny, ale i zde se toto téma objevuje a je velmi důležité. Ve své práci se dlouhodobě setkávám s různými lidmi v různých situacích a také s lidmi různého vzdělání a profesí, mohou to být klienti, ale i odborníci (lékaři, psychiatři, psychologové, terapeuti) nebo učitelé či kolegyně a kolegyně, se kterými spolupracuji, stále mám ovšem pocit, že i od těchto odborníků se v oblasti, která se dotýká etnicity, dozvídám většinou názory, které přijímají tento fenomén jako nějakou neměnnou vrozenou konstantu a bohužel někdy také označení etnicity z vnějšku na základě odlišného tělesného vzhledu. Přestože se nyní o etnicitě hodně mluví a i píše (i mimo odborné kruhy) a to především v souvislosti s negativními jevy či diskriminací, mám pocit, že pouze přijímáme kategorii jednoho paradigmatu (Primordialismu), která je ještě přetavená do lidového modelu a může, tak vytvářet stereotypizaci, protože se na ni hledí jako na odborně definovaný pojem.

V sociální práci mám již čtrnáctiletou praxi, vždy jsem tento obor chápala jako multidisciplinární, proto i tato práce má takový charakter, protože takový je člověk. Jsem si vědoma všech rizik, které to může přinést, ale mým cílem není dělat podrobnou sondu do antropologie, psychologie a etiky, kde bych mohla směrem k tématu nakonec zabloudit. Což mi samozřejmě nejvíce hrozí u výše zmíněné antropologie. Z druhého pohledu by se zase mohlo zdát, že příliš zjednodušuji a „kloužám“ pouze po povrchu. Tyto své obavy raději

nechám na posouzení vzdělanějším čtenářům. Z těchto oborů si odnáším důležité poznatky pro práci s klienty, přístupu k nim a inspiraci pro své další směřování v sociální práci. Nedílnou součástí je také přístup k sobě, protože nejdůležitějším nástrojem sociálního pracovníka je on sám.

Cílem mé práce je uchopit etnicitu z různých úhlů pohledu, představit ji jako teorii nebo spíše teorie, které mají značný vliv na praktický způsob práce s menšinami. Ukázat, že to, jak uvažujeme o etnicitě, se následně promítá do psychické i etické oblasti a také do sociální práce. V poslední části práce použiji metodu kvalitativní obsahové analýzy textů zásadních pro sociální práci, jedná se o vybrané kapitoly z Encyklopedie sociální práce a dokumentu, který má přímý vliv na práci s menšinami na území ČR, což je příspěvek ve sborníku Fakulty sociálních studií v Brně od autorů Libora Musila a Pavla Navrátila, který se jmenuje „Sociální práce s příslušníky menšinových skupin.“ Chtěla bych zjistit, jakým způsobem se kategorie etnicity promítá do sociální práce a zda tyto dokumenty samy nereprodukuje stereotypy. Tyto texty jsem vybrala, protože slouží jako učebnice pro všechny sociální pracovníky, mají všeobecnou známost a platnost a jsou pro diskurz oboru významné.

Nejdříve tedy představím teorii etnicity, tak jak ji chápe sociální a kulturní antropologie, to znamená jako koncept či analytickou kategorii a vymezím nejdůležitější přístupy k tomuto tématu. Zvláštní důraz kladu na rozdíl mezi primordialismem a dalšími přístupy jako jsou etnicismus, modernismus a hlavně sociální konstruktivismus, což je pro pochopení tématu zásadní. Velkou inspirací je pro mne Fredrik Barth, jež obrátil způsob, kterým se etnicita v odborných kruzích interpretovala a pozornost zaměřil na hranice a vztah. Předposlední podkapitole věnuji tělesnosti, protože právě tato kategorie je s etnicitou zaměňována. Považuji za důležité zmínit, že mými učiteli byli Lenka Jakoubková Budilová, Marek Jakoubek a Tomáš Hirt a jejich práci jsem do jisté míry třeba i nevědomě ovlivněna.

V druhé kapitole se budu věnovat psychologickým aspektům chápání etnicity. Tomu jak vnímáme vlastní identitu, jak se tvoří a jaký vliv může mít vnímání tělesné odlišnosti, problematiku stigmatizace a koncepci sociálního zrcadla. Tuto kapitole jsem zařadila do své práce, protože se nejvíce dotýká „našich“ klientů a jejich životů. Chtěla bych upozornit na skutečnost, že způsob jakým je nahlíženo na konkrétního člověka nebo skupinu může ovlivňovat celou řadu psychických fenoménů.

Ve třetí kapitole se zamyslím nad tím, jak a čím je formulován náš pohled na odlišné lidi, jakou roli zde hraje křesťanská víra. A také zda při práci s etnickými menšinami nepraktikujeme nebo spíše zda nejsme vedeni k tomu, že jako sociální pracovníci uplatňujeme

pouze utilitaristické hledisko, za účelem pomoci, co největšímu počtu lidí, bez ohledu na skutečnou situaci klienta.

Kapitola věnovaná sociální práci se bude zabývat specifiky sociální práce s menšinami, dále častému propojení tzv. etnických problémů s kulturou chudoby a nakonec nastíní problematiku etnicity v náhradní rodinné péči. Tuto podkapitolu zařazují, přestože by se možná mohlo zdát, že je již mimo uvedené téma, ale náhradní rodinná péče, je podstatnou složkou sociální práce. A práce s dítětem tzv. „jiného etnika“ zde má svá specifika.

V poslední části své práce (viz cíl) budu pomocí kvalitativní obsahové analýzy interpretovat jakým způsobem je nahlížena etnicita v dokumentech, které mají zásadní vliv na provádění sociální práce. Použít budu kvalitativní nebo také hermeneutickou analýzu, která se opírá o hloubkové čtení, vychází z literárně vědní textové interpretace a je vhodná k použití při menším počtu textů, pokouší se porozumět či odhalit představy autora o daném tématu (Sherer 2004: 29). Cílem je zjistit, zda výše zmíněné dokumenty nějakým způsobem odrážejí představené teorie etnicity.

V textu diplomové práce volně používám úryvky z rozhovorů s respondenty, které jsem získala pro svoji bakalářskou práci nebo, které si občas se souhlasem informátorů zaznamenávám. Dále uvádím také různé příklady ze své praxe. Všichni respondenti jsou anonymní.

1 Antropologické přístupy k etnicitě

1.1 Etnicita jako analytická kategorie

Fenomén etnicity je nesmírně složitý a dosti neurčitý. Tomáš Hirt uvádí, že to co v teoriích etnicity činí určité potíže je sám výraz „eticita.“ Označuje ho jako výraz bez uchopitelného obsahu, který je ovšem velmi frekventovaný a jeho použití implikuje oblast etnické problematiky tak nějak všeobecně a nejrady by ho viděl pouze jako označení police v knihovně s odbornou literaturou (Hirt 2007). K tématu se také vyjadřuje Marek Jakoubek ve své předmluvě ke knize *Teorie etnicity – Čítanka textů*. Reflektuje, že tento pojem se zdá být v dnešní době všudypřítomný a slovní spojení, ve kterých se vyskytuje, patří do repertoáru celé řady diskursů. Hovoří o něm i různé profese, jako politici, novináři, policisté, umělci, sociální pracovníci, cestovní agentury, kuchaři a další, objevuje se při sčítání lidu a v rámci lokálních kapání, v naprosté většině těchto případů se ovšem etnicita objevuje jako „moderní slovo“ nikoli jako vědecký termín, kterému nemůžeme rozumět, neznáme-li předem definici, jež ho tvoří. Jakoubek zdůrazňuje, že ne každý, kdo chce o etnicitě hovořit, se nutně musí seznámit se všemi definicemi tohoto pojmu, pokud ovšem budeme tento termín používat jako termín, to znamená v rámci odborné diskuze, je nutné na tomto předpokladu trvat. Dále upozorňuje, že existuje celá řada organizací a institucí, které se tváří, že vedou odborný diskurs, nabízejí a realizují odborné semináře zabývající se menšinovou problematikou, ovšem lektori často nejsou vůbec seznámeni s odpovídajícími teoriemi a požadavek na tuto odbornost chápou jako zbytečné teoretizování a příznak akademické povýšenosti, na svoji obhajobu pak uvádějí, že to s Romy, migranty nebo krajany myslí dobře a chtějí jim opravdu pomoci (Jakoubek 2016: 14).

Nevím, které organizace nebo instituce měl Marek Jakoubek na mysli, neboť to z pochopitelných důvodů neuvádí. Zde se ovšem zamýšlím nad tím, jestli výše zmíněný autor tady sám příliš nezjednodušuje a zda ona „výmluva“ na dobré úmysly, není jen potřebou vyhnout se složitému a často rozporuplnému teoretickému pojetí etnicity. Kdy texty zabývající se příslušným tématem jsou běžnému čtenáři nesrozumitelné a i od edukovanějších čtenářů, kteří chtějí problematice porozumět, vyžadují přečtení většího množství materiálu, který byl ovšem do češtiny přeložen (především díky Jakoubkovi) až v době nedávné. A pokud si čtenář dá práci a do většiny textů se s chutí pustí, může být odrazen tím, že např. dosud nikdo nepodal žádnou univerzálně přijímanou definici etnicity (Šimíková 2019). Nebo že autoři, kteří o tomto tématu v prostředí ČR píšou, jsou často v jakémsi vzájemném konfliktu a neustále se proti sobě vymezují, jakkoli se jedná o akademickou diskusi, tak to do samotné

problematiky přináší nejasnosti. Není tedy divu, že většina „neantropologů“ se snaží tomuto konceptu vyhnout a soustředí se na praktické přístupy práce s menšinami (více viz kapitola 4) nebo v případě výzkumných analýz používají tzv. proxy. Proxy jsou zástupné znaky, které indikují odlišnou etnicitu, ale jsou snáze zjistitelné a měřitelné, v praxi se jedná např. o národnost, občanství, náboženství, mateřský jazyk apod. (Šimíková 2019).

Musím ovšem souhlasit s Markem Jakoubkem, že do etnické problematiky se „nedá skočit rovnýma nohama“ a na etnicitu se nedá dívat dimenzí „zdravého rozumu,“ neboť se jedná o koncept teoretický, který by měl být vždy ve vztahu s nějakou explicitní teorií. A teorie, byť neuvědomovaná a implicitní předchází pozorování. Etnicita se bez teorie neobejde, protože právě ona jí dává nějaký smysl (Jakoubek 2016).

Pokud tedy budeme hovořit o etnicitě, měli bychom si být vědomi, že etnicita je koncept, že se jedná o badatelský nástroj, analytickou kategorii. Není to striktně definovaný pojem, ale celý soubor významů, jejichž porozumění a vysvětlení se mění v čase. V případě konceptu etnicity hraje důležitou roli ještě okolnost jejího vzniku, což je období osvícenství a s ním spojený nástup modernity, právě v této době totiž vznikají ideje národa, rasy a později také etnicity (Šimíková, 2019). Všechny předkládané teorie tedy jsou produktem modernismu, kdy se měnilo uspořádání světa, masově dochází k sekularizaci a také k většímu rozšíření gramotnosti. Samotný zájem o studium a výzkum etnicity je pak ještě mnohem mladší a vzrůstá od šedesátých let minulého století a v osmdesátých a devadesátých letech pak výrazně dominuje. Výraz etnická skupina z velké části nahradil výraz „kmen“ (Eriksen 2008). Při pohledu do společnosti si i méně všímavý pozorovatel musí být vědom, že většina konfliktů má nyní „etnický charakter,“ může se jednat o vážné ozbrojené střety, ale i o neshody ve věci využívání dostupných zdrojů na domácí půdě (dávkové systémy apod). Sociální práce se tyto skutečnosti ve velkém dotýkají, proto je téma etnicity pro tento obor zásadní.

1.1.1 Primordialismus

Primordialismus je paradigma vycházející z pozitivistického přístupu k výzkumu etnicity, znamená to, že vychází z předpokladu, že etnicita je objektivní a především neměnný fakt. Jedná se o přesvědčení, že příslušnost k národu, etniku, rase apod. je věcí přirozenosti a projevuje se již v raném dětství (Fenton 2003: 102). „Kulturní návyky jedince jsou tak podle tohoto přístupu natolik přirozené či utvářené od batolecího věku, že znesnadňují, ne-li znemožňují jedincovu integraci do odlišného kulturního kontextu. Primordialismus zkrátka tvrdí, že jedince jedné kolektivity cosi spojuje a mají něco inherentně společného, právě díky příslušnosti ke stejné (národní, etnické, rasové...) kolektivitě“ (Šimíková 2019). V souvislosti

s primordialismem můžeme slyšet také o esencialistickém nebo substantivistickém konceptu etnicity, což vyjadřuje téměř totéž. Esencialita znamená, že se nějaká společenská charakteristika interpretuje jako produkt přírody, jako přirozený fakt, ať již v pozitivním nebo negativním smyslu. Jde například o všeobecně známé tvrzení, že Romové mají hudební nadání, „černoši“ jsou atleticky zdatní a Němci jsou pořádní, ale i naopak, že Romové kradou a nemají zájem o vzdělání nebo že Asiaté jsou chytří a pracovití. Toto vše jim je připisováno ještě na základě tzv. tělesného typu, kdy etnickou příslušnost určujeme podle vzhledu osoby. Substantivismus se pak projevuje v přesvědčení, že toto vše se předává biologicky, je neměnné a dokresluje ho o názor o „krvi a genech,“ se kterým se často setkávají sociální pracovníci v náhradní rodinné péči.

Výše uvedené příklady jsou stereotypními modely, které známe z běžného laického prostředí. V sociálně vědních oborech je tento přístup považován za nekorektní a upřednostňovány jsou přístupy vycházející z instrumentalismu a sociálního konstruktivismu, jež označují národ a etnicitu za koncepty, které přinesla moderní doba a specifické dobové podmínky (Bahenský 2010). Přesto, jak upozorňuje Irena Kašparová, se v některých oborech můžeme setkat s přístupem opačným, který tento diskurz vlastně legitimizuje. Paradoxně se jedná se o romistickou literaturu. „Promyšlení výše uvedených romských skupin v romistické literatuře vychází ponejvíc z tzv. biologického či esenciálního pojetí etnicity Romů. Staví na známých faktech společného původu v Indii, odvozeného od lingvistické, kulturní a fyzikálně-antropologické evidence. Esenciální pojetí etnicity Romů v romistické literatuře vychází z předpokladu jejich společného biologického základu, vlastněného kdysi dávno v bájně pravlasti a pozapomenutého během dlouhého putování. Předpokládá existenci primordiální kultury, která byla časem zapomenuta, nebo naopak konzervována, a kterou je nyní třeba obnovit“ (Kašparová 2014: 35).

Snahy o vědecké a širší vysvětlení konceptu etnicity jsou většinou společností přijímány velmi negativně a v některých médiích byly dokonce vykreslovány jako rasismus, protože údajně popírají existenci Romů. Což je možná dáno také osobností M. Jakoubka, který své vědecké poznatky prezentoval poněkud radikálně a značně se vymezoval k postojům svých starších kolegů. Další věcí je možná chybná interpretace a nepochopení textů, které výše zmiňovaný autor publikoval. Když ovšem vynechám akademické spory a podívám se na problém optikou obyčejného člověka, kterého se problém dotýká, je mi jasnější, proč tyto stanoviska vyvolávají takové bouře. Dotýkají se totiž problému lidské identity a možná také ještě sporu o přerozdělování zdrojů a politiku. Rozdíl mezi primordialismem a tzv. modernismem či konstruktivismem bývá někdy také redukován na rozpor mezi politickým a

akademickým prostředím a mezi praxí a teorií, jak ovšem upozorňuje Adam Horálek je toto pojetí příliš redukcionistické (Horálek 2012).

V odborné literatuře byl Primordialismus vytlačen na periferii v šedesátých letech minulého století, především díky takovým autorům jako byli F. Barth, B. Anderson, E. Gellener, E. J. Hobsbawm, přesto i nadále zůstává velmi živým směrem, hlavně protože je stále nástrojem politické rétoriky a praxe. Joshua Fishman píše, že „konstruktivistický pohled je spíše akademickým konceptem, alespoň na Západě, zatímco primordialistický pohled je spíše konceptem znevýhodněných komunit. Primordialisticko-konstruktivistická debata se již nemusí jevit jako aktuální téma mezi západními odborníky ... avšak je to téma, jež je velice reálné v životech, očekáváních a snech obyčejných mužů, žen a dětí po celém světě“ (Fishman 2003: 89–90, Šimínková 2019). Adam Horálek dodává, že primordialistickým se jeví národ jeho tvůrcům a příslušníkům, zatímco jako modernistický a konstruktivistický se jeví vnějším nezaujatým pozorovatelům – akademické obci (2012).

V našem Českém prostředí se ovšem ještě stále vypořádáváme s tím, že po dlouhou totalitní dobu nám byly nejnovější poznatky v oblasti etnicity nepřístupné a akademická obec byla jednoznačně ovlivněna Sovětskou etnografickou školou, jejímž hlavním představitelem byl Julián Bromlej. Sovětská škola je chápána jako jedna z nejvíce primordialisticky orientovaných, která ovšem svým učením ovlivnila největší počet lidí, protože byla zároveň i politickým nástrojem. „Lze ji považovat za vůbec nejvlivnější politickou teorii národa a etnika, která byla po dobu více než půl století přímo uplatňována na šestině světa a na každém dvacátém obyvateli planety. Nepřímo, jakožto teorie, jež se stala podkladem pro etnické politiky i ostatních socialistických zemí (mj. Čínské lidové republiky), ovlivnila stalinistická koncepce národa život přibližně třetiny lidstva. Žádná jiná teorie etnicity nedoznala takového uplatnění“ (Horálek 2012).

Na závěr ještě uvádím definici ethnosu od J. Bromleje, pro dokreslení výše uvedeného přístupu k etnicitě, chápe ho jako „historicky vzniklé společenství lidí, mající unikátní a původní společnou a stabilní kulturu (včetně jazyka), fyzické rysy a povědomí. Takové společenství musí být geograficky koncentrované a obývat kompaktní území v rámci jednoho politického útvaru, který tvoří jednoznačnou socioekonomickou jednotku“ (Bromlej 1980: 142).

V západních zemích se Primordialismus proměňoval a přetvářel, až byl přirozenou cestou nahrazen jinými přístupy. Na východě se ovšem z tohoto směru stalo dogma, které není, jak můžeme vidět bohužel ještě dnes, vůbec překonáno a ovlivňuje životy i politická rozhodnutí. V případě naší země je dobré si toto ovlivnění uvědomovat a reflektovat ho.

1.1.2 Etnicismus

Etnicismus bývá označován za most mezi primordialismem a modernismem, tento diskurz se uplatňuje nejvíce v teoriích nacionalismu a vzniku národů, které s teorií etnicity souvisejí a jsou často komplementární. Za nejvýznamnějšího představitele etnicismu bývá označován A. D. Smith a také se sem řadí teorie jednání Pierra Bourdieho. Etnika jsou zdrojem mýtů, hodnot, sdílených idejí, ale nejsou národem samotným (Smith 1996: 386). Zde je patrný jiný přístup Smith si uvědomuje, že národ a zejména stát je polyetnické uskupení. Přesto chápe vznik národů jako uskupení okolo dominantního etnika, které ovlivnilo ostatní a dalo mu svůj kulturní charakter a geografické území (Smith 1996). Tato teorie tedy spojuje etnicitu a území státu, což je podobné u primordialismu. Zároveň také chápe etnicitu jako něco stálého a pevného a ukotveného v čase, připouští ovšem i její proměnlivost a závislost na okolnostech. Bourdieho pojem habitus je systém trvalých dispozic, které ovlivňují interakce, je pevně daný, ale zároveň se mění se situací a reaguje na vzniklé podmínky, což je společné s modernismem (Bently 1987).

1.1.3 Modernismus

Modernismus není jedním směrem, jedná se o souhrnné označení současných dominujících přístupů k etnicitě. Jednotlivé přístupy se značně liší, přesto je můžeme označit jako teorie, které pokládají etnické vědomí – kladené nad občanské, ale i nad obecné lidské cítění, za abstrakci, umělý, kulturně reprodukováný sociální konstrukt (Šatava, 2009). Mezi ostatními směry a primordialismem je velmi ostrá hranice a pro všechny modernistické přístupy je typické, že jsou s primordialismem v opozici.

Mezi modernistické směry patří například teorie nacionalismu E. Gellnera či Miroslava Hrocha, dále konstruktivistické přístupy B. Andersena a především teorie Fredrika Bartha autora nejznámějšího textu o etnicitě, který publikoval ve sborníku *Ethnic Groups and Boundaries* v roce 1969. Mezi další autory se řadí Thomas Hylland Eriksen, Gunnar Haaland, Abner Cohen, Nahnan Glazer a mnozí další, protože studium etnicity představovalo „výkladní skříň antropologie coby disciplíny“ (Jakoubek 2016). Díky dlouhodobému terénnímu výzkumu a perspektivě zdola získává antropologie možnost generovat bezprostředně poznatky o sociálním životě přímo z oblasti každodenních interakcí, která je do značné míry sférou, kde se fenomén etnicity rodí (Eriksen 2012 : 18). V českém prostředí jsou nejznámější a zároveň nejkontroverznější badatelé M. Jakoubek či T. Hirt či P. Lozoviuk.

Modernistické přístupy a zejména ten definovaný F. Barthem a jeho následovníky posouvá studium etnicity od původu do sféry vztahu a zdůrazňuje jeho proměnlivost. Etnické vztahy vznikají, a nabývají na významu v sociálních situacích a kontaktech coby produkt lidské snahy odpovědět na životní nároky a výzvy, k tomu abychom o etnicitě a nacionalismu získali úplnou představu je však třeba jí doplnit historickými a makrosociologickými přístupy. Mezi nejdůležitější ukazatele výzkumu etnicity patří, to jak lidé definují etnické vztahy, jak přemýšlejí o vlastní skupině a o skupinách ostatních, jaký význam přiřkládají svému členství. Sociální antropologie věnuje pozornost jak podobnostem, tak rozdílům mezi jednotlivými mezietnickými situacemi a jejich kontexty a je tedy schopná nabídnout mnohohrstevnatou a komplexní vizi etnicity v současném světě (Eriksen 2012).

Ještě před publikováním *Ethnic Groups and Boundaries*, kolem roku 1954 prováděl v Edmud Leach výzkum v Barmě, kde zkoumal vztahy mezi Kačjiny a Shany. Zajímal se hlavně o politický systém, důležitým poznatkem jeho výzkumu bylo, že to není kultura, která do té doby hrála nejdůležitější roli při výzkumu tradičních společností, ale že je to sociální organizace a kontakt s druhými, který hraje podstatnou roli v identifikaci skupiny. Patnáct let po Leachovi přichází F. Barth se svojí teorií hranic, shoduje se s Leachem na tom, že vytlačuje kulturu a zároveň zavádí roli hranic, které vymezují skupinu, že to není její kulturní obsah, jak se dříve předpokládalo (Eriksen 2012). Gregory Bateson, uvádí, že představa etnické skupiny v totální izolaci je stejně absurdní jako možnost tlesknutí jednou rukou (Bateson 1979: 78). Skupina tedy nemůže být nikdy definována bez vztahu k tomu, čím není, což znamená bez vztahu k nečlenům skupiny.

Stejně například i Nathan Glazer a Daniel P. Moynihan, kteří považují etnicitu za produkt moderního světa, kdy etnické skupiny v americké společnosti nejsou relikty z dob masové imigrace, utvářené zejména kulturním dědictvím, které si dovezly ze zemí svého původu, ale že se jedná především o novou postmigrační sociální formu, podle které představují etnické skupiny v New Yorku především zájmové skupiny (Glazer, Moynihan 1963: 16). Později svoji teorii ještě významně upravili, přičemž doplnili, že etnicita se zdá být více než jen zájmovým nástrojem, je tak efektivní při prosazování zájmů, protože může zájem kombinovat s citovým poutem a je tak významnější než třída (Bell 1975). Dle této teorie by tedy mohlo být pochopitelné, proč nyní čelíme v Evropě takovým problémům jako je náhlé radikální chování u osob, kde se toto chování nepředpokládalo a které je často vysvětlováno právě v primordiálním duchu, který odkazuje na původ, kulturu a v nejhorším případě ještě na genetické předpoklady. T. H: Eriksen k tomuto tématu zajímavě píše: „Nejen mezi příslušníky etnických skupin se silnou kolektivní identitou panuje názor, že etnicita souvisí s

„objektivními kulturními rozdíly.“ Z toho by se dalo usuzovat, že etnicita nabývá na významu s rostoucími kulturními odlišnostmi a že příčinou tohoto jevu je skutečnost, že různé skupiny žily v relativní vzájemné odloučenosti a vyvíjely se odlišnými sociokulturními směry. Etnicita je ve skutečnosti nejdůležitější tam, kde jsou si skupiny kulturně blízké a přicházejí pravidelně do styku. Může to odpovédět na zdánlivý paradox dnešní doby, který spočívá v tom, že kulturní odlišnosti v důsledku častých vzájemných kontaktů a probíhajícího procesu modernizace začínají být méně nápadné, ale zároveň vzrůstá význam etnické identity a etnického uvědomění. Zdá se, že čím podobnější se lidé stávají, tím více lpí na zbývajících odlišnostech.“ (Eriksen 2008: 317). Tento jev jsem například pozorovala během své pracovní praxe v sociálně vyloučených lokalitách, kdy jsou dohromady uměle sestěhovány zdánlivě podobné skupiny Romů, ale dochází zde k velkým konfliktům, protože jsou přehlíženy sociální procesy.

Z výše uvedeného výčtu autorů a teorií by se mohlo zdát, že konstruktivistický či modernistický přístup jaksi neuznává, kulturu, historii, jazyk, tradici a zvyky, to čím se obvykle etnické skupiny definují. Toto ovšem není pravda a je to právě předmětem různých nepochopení a dezinterpretací. Teorie etnicity v tomto pojetí naopak říká, že všechny kulturní, historické, zvykové, ale i náboženské fenomény nabývají na důležitosti právě při kontaktu s odlišností, která je ovšem zároveň i podobností a ke střetům dochází právě na hranici, kdy si svoji odlišnost skupina či jednotlivec uvědomuje. Tento kontakt, vztah, interakci tedy klade do popředí toho, jak se etnické vědomí utváří. Zároveň ovšem je nutné podotknout, že etnicitu nikdy nechápe jako geneticky danou nebo dokonce jako povahovou vlastnost, ale zdůrazňuje proměnlivost tohoto fenoménu a někdy dokonce i jeho dobrovolnost. Hranice není hranicí geografickou, ale sociální.

1.1.4 Fredrik Barth – Ethnic Groups and Boundaries

Autor předmluvy ke sborníku *Ethnic Groups and Boundaries* Fredrik Barth je nyní nejcitovanějším vědcem v oblasti etnicity. Marek Jakoubek uvádí, že z citační figury „Barth 1969“ se stala jakási mantra, bez které není možné odpovídající práci předložit a bez níž nejde (např. v recenzním řízení) práci přijmout. Zároveň ovšem upozorňuje, že tento fakt je danému dílu více na škodu než k užitku, a že se tento odkaz objevuje i v dílech, která vykazují absenci četby této předmluvy (Jakoubek 2016).

To, čím přispěl F. Barth do studia etnicity, byl (jak jsem již psala v minulé podkapitole) fenomén hranic a důraz na společenský proces. Významný je aspekt vztahu, vztah je dynamický a řešitelný jednáním, etnicita je tedy aspektem vztahu a ne vlastností jedince či

skupiny. Hranice jsou sociální hranice mezi skupinami, přes které neustále proudí lidé, informace apod. Hranice si ovšem ponechávají svoji funkci, a pokud jí lidé udržují, musí pro ni mít nějaký sociální význam. Sama hranice je sociálním produktem, který může mít různou důležitost a může se měnit v čase. Etnická skupina musí být potvrzena společensky, tím že jí uznají její příslušníci, ale i ostatní ji přijmou a vezmou v úvahu její kulturní odlišnost. Tato kulturní odlišnost ovšem musí souviset se společenskými praktikami, které tvoří určitou každodennost a jsou podstatné pro skupinu. Je to například náboženství, manželství (druh manželství, ale i endogamie nebo exogamie), stravovací praktiky, jazyk, práce apod. Tyto kulturní (etnické) prvky pak musejí být zakotveny ve společenských situacích (Barth 1969).

Pozdější autoři pak oponují, že Barth opomenul jednu stránku etnicity, kterou je společně sdílená historie, respektive přivlastnění společně sdílené historie a jenž slouží jako původ mýtů a vlastně ospravedlňuje nároky na společnou kulturu a funguje ve skupině jako tmelící prvek a zobrazuje ji jako rozšířenou příbuzenskou skupinu (Tonkin et al. 1989). Jakkoli se může zdát, že právě tento prvek by patřil spíše do sféry primordialismu, lze namítnout, že právě nároky na společně sdílenou historii jsou tím, co provází výchovu dětí, předává se v orální historii formou pohádek a příběhů a tvoří tak součást každodenního života a má vliv i na politické procesy.

Fredrik Barth prováděl své výzkumy především v Pakistánu nebo třeba v Súdánu. Thomas Hylland Eriksen v souvislosti s Barthem ukazuje příklad, který nám je o poznání bližší a tím je propuknutí války v bývalé Jugoslávii v roce 1991. Mezi Srby a Chorvaty panoval od roku 1945 mír a bylo možné zaznamenat i vysoký počet smíšených manželství. Srbové a Chorvati mluvili dialekty téhož jazyka. Asi největší kulturní rozdíl mezi těmito skupinami spočíval v odlišných variantách křesťanství a ve faktu, že používali odlišné písmo. Po propuknutí války v roce 1991 se opakovaně zdůrazňovalo, že tyto skupiny jsou neslučitelné a kulturně nekompatibilní a k podobným procesům pak docházelo později i v Bosně, kde lidé po generace také žili bok po boku, přestože zde jsou hned tři různá náboženství. Stalo se to, že etnické hranice byly aktivovány a kulturní rozdíly, které byly do té doby irelevantní, najednou nabraly na fundamentální důležitosti. Kulturní rozdíly mají při tvorbě etnických hranic význam pouze tehdy, když mají váhu v interakci. Kulturní odlišnost by ve skutečnosti mohla být důsledkem a nikoli příčinnou hranic (Eriksen 2012).

1.2 Etnicita versus tělesnost

Etnicita a tělesnost jsou dvě odlišné kategorie, které jsou ovšem v běžném životě velmi často zaměňovány. V praxi běžně dochází k tomu, že etnicita je osobě připsána právě na základě tělesného typu. Že je člověk uměle přiřazen do určité skupiny podobně vypadajících lidí, přestože s nimi nemusí mít nic společného. Dále jsou mu pak na tomto základě uděleny různé vlastnosti, dokonce i povahové. Pokud jsou tyto vlastnosti negativní, jedná se o stigmatizaci, ke které se dostanu v příštích kapitolách. Mohou to být ovšem i pozitivní vlastnosti, které nemusí naplnit takto vytvořené očekávání. Pokud je tělesnost zaměňována za etnicitu, kulturu či povahové vlastnosti skupiny či jednotlivce je to vždy na základě stereotypů nebo předsudků a se skutečným poznáním to nemá nic společného.

V průběhu svého života, ale především ve své praxi jsem vyslechla mnoho takových soudů, kdy na základě tělesných vlastností jsou lidem připisovány ty povahové, které jsou následně prezentovány jako vlastnosti skupiny.

Nyní uvedu několik příkladů, které jsem posbírala během let (2010 – 2023).

„Oni tyhle děti jsou úplně jiný, podívejte na vlasy, když má dítě takový tvrdý vlasy, tak bude hloupý, to už jsem tady uviděla několikrát. A počkejte, ono možná taky ještě ztmavne, oni jsou vždycky, když jsou malý světlejší“

(sestra v kojeneckém ústavu, 2011)

„Cikáňata ty se hýbou úplně jinak, už od malých dětí je to na nich vidět, ta energie, ten temperament.“

(vychovatelka v dětském domově, 2019)

„Ty musíš být židovka, máš takový rysy, výraznej nos, tmavý vlasy a velký oči, bystřej pohled.“

(kolegyně MěÚ, 2016)

Tělesnost v této práci chápu jako určitý fenotyp, který můžeme pozorovat především z venku, přestože má často důležitější aspekty, které vůbec vidět nejsou. Až do poloviny 20. Století se obecně věřilo, že mezi lidmi jsou rozhodující „rasové rozdíly,“ které jsou odpovědné za kulturní odlišnosti. Pozdější výzkumy však prokázaly, že 99,8 % genů mají lidé

společných a ze zbývajících 0,2 % se 85% vyskytuje u každé etnické skupiny. Velká část těchto rozdílů přitom vůbec nesouvisí s tělesným vzhledem, ale například s nepřítomností určitých enzymů jako je například laktáza (Eriksen 2008). Podle nových kritérií vycházejících z biologického výzkumu by tedy bylo vhodné přiřadit např. obyvatele severní Evropy do stejné kategorie jako některé západoafrické kmeny. Ovšem ve školách se pořád ještě učí a i maturuje z rozřazování lidí podle tělesného typu, přičemž této klasifikaci dominuje barva pleti.

Vrátím se nyní ještě k výše uvedeným příkladům:

V prvním případě se jednalo o kojenecký ústav, kam jsme umísťovali odebrané dítě a sestra nám toto sdělila hned, jak se na dítě podívala. Bez znalosti dítěte, rodičů a historie. Vzpomínám si, jak působila jako odborník, který ví, co říká, protože má tu zkušenost, pracuje v ústavu již mnoho let. Na základě tělesnosti, přisoudila dítěti vlastnosti, o kterých nemůže mít nikdo tušení, dalo by se říct, že odsoudila dítě jako zlá sudička.

V druhém případě se jednalo o tetu v dětském domově, kde jsem byla jeden den jako zástup na noční směně. Teta měla svěřené děti opravdu ráda a byla fascinovaná romskou kulturou. Na tomto příkladu jsem chtěla ukázat, jak se mylně tělesné předpoklady mohou zaměňovat za vlastnosti etnické skupiny.

Třetí příklad se stal mně osobně, jednalo se o novou kolegyni, která takto hodnotila můj fyzický vzhled. Jen pro pořádek uvádím, že nejsem židovka ani nikdo z naší rodiny. Mám pouze větší nos. Zajímavá je také poznámka na „bystrý pohled,“ která ilustruje přesvědčení, že židé jsou chytrí nebo vychytralý národ.

Samostatnou kapitolu pak tvoří přiřazování etnicity dětem v náhradní rodinné péči nebo ústavní výchově, která se děje právě na základě tělesného vzhledu.

Uváděla jsem, že tělesnost a etnicita jsou dvě různé kategorie, je zde ovšem určitá spojitost s kulturními předpoklady. Jedná se především o životní styl, který se promítá do tělesného vzhledu a nejde tak, o genetické předpoklady některých skupin, přestože to tak může na první pohled vydat a je podstatné to odlišovat. Důležitým faktorem je třeba tělesná výška. Tělesná výška není dána pouze geneticky, na tom jak je člověk vysoký se podílí také strava, která se může projevat i ve více generacích, protože to, jak je vyživována matka ovlivňuje i její děti. Obecně se tedy dá říci, že lidé, kteří vyrůstají v chudých poměrech, jsou menší než lidé z bohatých oblastí, je to dobře vidět u sociálně vyloučených lokalit nebo v romské populaci, kde hraje důležitou roli kultura chudoby. Stejně tak, zvýšený příjem živočišných bílkovin, nemusí vždy být výhodou a do jisté míry může např. ovlivňovat také

délku života, výskyt různých nemocí apod. Patrné rozdíly jsou např. u pasterveckých skupin, kdy jejich příslušníci jedí převážně masitou stravu a u zemědělských národů, kteří jedí hlavně zeleninu např. v Asii.

Tělesnost a vnímání své vlastní tělesnosti hraje v současném světě velmi důležitou roli, je dobře, že současné humanitní obory se k této problematice začínají obracet, že se toto téma dostává do středu zájmů. Propojuje totiž takové obory, jako jsou antropologie, psychologie, sociální práce, sociologie či pedagogika. V této práci budu věnovat tělesnosti ještě jednu kapitolu, protože to jak, přistupujeme k sobě, jak se vnímáme, a vidí nás ostatní, může mít nedozírné následky do našeho života.

2 Psychologické aspekty etnicity

2.1 Identita

Fenoménu identity se věnuje hned několik vědních oborů, v každém z nich můžeme nalézt množství definic. Identita je v současném světě jedním z nejvíce skloňovaných slov. V moderní době se setkáváme s identitou i na byrokratické úrovni, kdy řešíme identitu občana, bankovní identitu, v oblasti firem nebo nestátních organizací, sportovních či kulturních spolků se řeší identita organizace, profesní identita u odborných pracovníků apod. Všude se to identitou jen hemží. Stejně jako u etnicity musíme ovšem bedlivě rozlišovat mezi slovem a termínem.

Pokud v této práci mluvím o identitě, mám na mysli především identitu jednotlivce a také kolektivní identitu, která s jedincovou identitou přirozeně koresponduje. Směřuji tím samozřejmě k identitě etnické, která je právě zásadní pro to abych mohla ukázat, jak etnická identita může ovlivnit tu individuální.

Osobní identita to je odpověď na otázku, kdo jsem, kam patřím a odkud přicházím, takto definuje identitu psycholog Jeroným Klimeš v příručce pro pěstouny z roku 2008 (Klimeš 2008). Přestože by se mohlo zdát, že se jedná již o dokument staršího data je stále ještě aktivně používaný a zájemci o NRP či náhradními rodiči velmi čtený. Osobně tuto definici také používám k vysvětlení tohoto fenoménu, když dělám kurzy pro pěstounské rodiny. Doplnuji ji ještě o otázku: „kam směřuji.“ V těchto čtyřech bodech je obsažen osobnostní i sociální aspekt identity, tak jak ho chápe P. Macek. První aspekt vychází ze sebereflexe a sebehodnocení, podstatné je vědomí vlastní jedinečnosti, neopakovatelnosti a ohraničenosti vůči druhým, spojuje se se zážitkem, já jsem já a odpovídá na otázku, kdo jsem. Druhý aspekt identity je o pocitu začlenění, sounáležitosti o vztazích a to jsou ty ostatní otázky, „kam patřím,“ „odkud pocházím“ a „kam směřuji“ (Macek 1999). Jedná se o otázky na společenství, skupinu a osobní i kolektivní historii, pokud je jedinec v těchto otázkách stabilní, je jeho pohled do budoucnosti méně komplikovaný.

Pro osobnostní vývoj jedince má identita zásadní význam a umožňuje mu rozvinout se jako osobnost, proto také otázky a pátrání po vlastní identitě jsou stěžejní v období dospívání. Psychologie osobnosti chápe pojem identita jako: „totožnost se sebou samým, se svým pravým já, tedy s tím, kým bych chtěl a měl být, abych žil svůj opravdový, nefalšovaný život“ (Helus 2009).

Člověk v období svého vývoje občas tápe a hledá cesty k sobě samému, identita není něco, s čím by se člověk narodil nebo co by mu bylo přiděleno. Identita se tvoří, tak jak

člověk dospívá a prožívá své životní zkušenosti. Zdeněk Helus zdůrazňuje, že identita na jedné straně souvisí se sebevymezením, ale na druhé straně toto vymezení obsahuje vztah k druhým a určení si vlastního prostoru mezi nimi, protože člověkem jsme jedině mezi lidmi a ve svém nitru jsme tak či onak ve vztahu k někomu druhému (Helus 2009 : 186).

Etnická identita souvisí se vztahem a pocitem sounáležitosti ke společenství lidí, kteří mají společný název, společnou kulturu, jazyk, náboženství a společnou historii a původ, který bývá založen na předpokladu nějakého společného „mýtického předka (např. Praotec Čech).“ Příslušníci etnické skupiny ji chápou naprosto v esencialistickém duchu, přestože při podrobnějším zkoumání můžeme dojít k tomu, že ona kultura není vždy jednotná, že stejné prvky obsahují i ostatní kultury, že jazyk může mít různé odlišnosti a dialekty a náboženství také nemusí být vždy stejné (př. označujeme se za Čechy, ale již nezkoumáme, zda je někdo katolík či protestant nebo nevěřící). To co považujeme za důležité je jakési mytologické příbuzenství, které ze skupiny lidí dělá vlastně příbuzenskou skupinu, v našem evropském pojetí je to představa o „krvi a genech.“ Zde je třeba podotknout, že tato představa vychází z „našeho“ kulturního prostředí, které je formulováno židokřesťanskou tradicí a odpovídá biblickému mýtu o stvoření a dalšímu vývoji lidstva (Genesis) a pokud jí budeme aplikovat na jiné kultury, tak se dopouštíme vlastně etnocentrismu. V této oblasti je zásadní dílo Davida Schneidera, někdy také označované za „culture turn – kulturní obrat.“ Schneider vyvrací představu o genealogických vztazích a upozorňuje, že nejprve je nutné podrobit analýze náš, respektive americký příbuzenský systém, neboť ten se promítá do předkládaných analýz systémů ostatních (Schneider 1980). V některých kulturách příslušnost ke skupině a příbuzenské vazby vznikají na nebiologickém základě, může to být jídlo vypěstované na společném pozemku, účast na rituálu nebo pití mateřského mléka. Vždy se ovšem zdá, že sdílení určité substance je univerzální představou pro vznik „příbuzenské“ vazby (Skupnik 2010). Na Nové Guinei existuje mýtus o původu, který se vztahuje ke krokodýlovi Kavwokmali. Ten krokodýl byl tak obrovský, že kolem něho létala voda a bahno a vytvořila se tak směsice, že už neexistovalo vůbec nic ani voda, ani souš. Pak se objevil velký hrdina Kevembuangga a krokodýla zabil, teprve pak se objevila znovu voda a souš a vytvořily se hranice, obrysy a rozdíly. Thomas H. Eriksen na tomto mýtu ukazuje, jak společnost vytváří klasifikační kritéria a potřebuje rozdíly, na nichž záleží (Eriksen 2008).

S etnickou identitou je to velmi podobné jako s tou osobní, jedná se o potřebu vymezení se vůči ostatním, ohraničení se, získání svého prostoru, ale zároveň jde o společenství, pocit sounáležitosti, který vytváří bezpečí a jistotu. Toto vše si více uvědomujeme, právě když stojíme na hranici a potřebujeme se více ukotvit v sobě. Nejistota v kolektivní identitě, pak

může mít velký dopad do osobního života jednotlivce a promítat se do jeho vnímání sebe sama. Může souviset s pocity sebeodcizení nebo popírání sebe sama, také pocitu, že člověk není sám k sobě upřímný. Pocity sebezapření srovnává Z. Helus s amputací důležitých psychických orgánů a označuje ho za určitý druh sebezrazení (Helus 2009). Ne náhodou v minulosti bylo také jedním z nejhorších trestů vyhoštění. Z tohoto důvodu najednou začnou být etnické rozdíly zásadní a zdůrazňované.

Důvod, proč je to s etnickou identitou složitější než např. s jinou skupinovou identitou vidím, právě v tom, co jsem popsala výše, že se dotýká složitých struktur mýtů o původu a toho, co nás přesuje.

2.2 Vnímání tělesné odlišnosti

Důležitým faktorem, o kterém jsem zatím ještě nepsala, je identita fyzická, již v předchozí kapitole jsem uváděla, jak je pro člověka důležitý fenomén tělesnosti. Fyzická identita je nedílnou součástí toho, jak vnímám sám sebe, jak vypadám a jaký dojem dělám na ostatní. Tělesné znaky jsou jedním z určujících faktorů sociálního statutu a otiskují se do identity jedince, je ovšem nutné si uvědomit, že se jedná o jeden z aspektů, které hrají roli při vytváření identity. Petra Šanderová ve své studii o tělesnosti upozorňuje, že musíme mít na paměti, že to nejsou tělesné znaky samotné, které mají vliv na tvorbu identity, ale především sociální významy připisované tělesnosti v dané konkrétní společnosti (Šanderová 2011: 23).

Obecně se ukazuje, že lidé se častěji kontaktují s lidmi, kteří vypadají podobně, na první pohled mají něco společného. Dva žáci tmavé pleti si ve třídě obvykle rádi sednou společně. Od lidí, kteří vypadají podobně, totiž očekáváme také podobné chování, jako máme my sami. Může nás to přitahovat, ale můžeme se o nich také odvracet. Ve vyšším věku se získanou zkušeností, pak již víme, že tělesný vzhled a povahové vlasti spolu příliš nesouvisují. Píší příliš, protože zde hraje roli také stigmatizace a případně vyčlenění z kolektivu na základě jinakosti, které má pak vliv na další chování a prožívání jedince.

Fyzickou identitou většinou demonstrujeme to, co chceme, aby ostatní viděli. Jsou faktory, které se zdají být neměnné jako barva pleti, pohlaví, věková kategorie, tělesná výška, ovšem v dnešní době je možné prakticky cokoli, změny tělesného vzhledu, pohlaví, úpravy obličeje, eliminace stárnutí apod. A faktory které jsou variabilní a většinou s nimi ukazujeme svoji odlišnost nebo naopak příslušnost ke skupině, sem patří různé formy oblékání, které reprezentují etnickou příslušnost (kroje) nebo třeba tetování a zdobení těla, druhy účesů, nošení plnovousů, zahalování atd.

Pokud fyzický vzhled jednotlivce nekoresponduje se vzhledem ostatních ve skupině, může se jednat o problém, kterému je třeba věnovat zvláštní pozornost.

V naší moderní společnosti jsme si už zvykli, že lidé mají různou barvu pleti a mohou mít i různou národnost, je běžné, že v moderních státech spolu koexistují příslušníci různých etnických skupin a každodenně se setkáváme s jinakostí. A také s tím, že příslušníky stejných skupin jsou lidé s různou barvou pleti a nijak nás to nezaráží např. skupiny fanoušků fotbalových klubů nebo jiných sociálních skupin. Rozdíl ovšem je pokud se jedná o skupinu etnickou, zde fyzická odlišnost hraje významnou roli neustále. Ve svém okolí jsem zaznamenala velikou nelibost, když „černoch“ hraje v historickém filmu, většinou britské produkce, pokud by stejnou roli hrál herec např. původem z východní Evropy, nikoho by to nezarázilo, přestože jeho etnicita je určitě odlišná. Nikoho už nezajímá, že herec tmavé pleti může mít kořeny v severní Anglii, které sahají do hluboké historie.

Podobně uvažuje i autorka knihy „Jako liči“ Tereza Navrátila¹, když popisuje:

„...musím podotknout, že je důležité, aby si náhradní rodiče opravdu byli jistí např. na základě výsledků testů DNA skutečnou etnicitou dítěte a k ní citlivě dítě směřovali. Ve školkovém věku jsem začala doopravdy řešit identitu. A naprosto dle očekávání jsem se přimkla k představě, že pocházím z Afriky. Že jsem prostě takový to Afriče, co o něm zpívá Jarek Nohavica na albu Tři čuníci. Jenomže tuhle představu mi rázem zlikvidovala Květa (adoptivní matka). Informace od mamky prostě zněly jasně. Když jsem se narodila, měla jsem na zádech poměrně velkou pigmentovou skvrnu, kterou mamka roky označovala jako mongoloidní skvrnu. A tu prý podle sestry v kojeneckém ústavu mají pouze děti mongoloidního původu, tedy ty s asijskými kořeny, vzhledem k mým rysům by to tedy odpovídalo oblasti Středního východu“ (Navrátila 2023 : 22).

„Jednoduše řečeno svou verzi si postupně vytvářeli další a další členové rodiny, kamarádi i známí, ale pořád to byly jenom domněnky, které nešlo a nejde brát vážně. Když člověk neví, odkud pochází, může si myslet prakticky cokoli. Může si vybrat, že pochází ze Saudské Arábie nebo jsou jeho předci Jihoameričani. To je občas docela fajn. Zároveň, ale neví, kam se zařadit. Celej život se prostě cítím jako Češka, mám ráda folklor, hudbu, humor a českou přírodu. Zároveň jsem, ale konstantně Čechama ze skupiny Čechů neustále vyčleňovaná. Pořád mi někdo nebo něco připomíná, že nejsem Češka. Stačí úplně nevinná (a po těch letech už fakt stereotypní) otázka. A odkud ty vlastně pocházíš?“ (Navrátila 2023 : 23).

¹ Tereza Navrátila (nyní Šimonová) je žena, která byla adoptovaná, díky důslednému pátrání zjistila, že její otec je původem z Afriky a matka je Češka. Tereza o sobě říká, že se cítí jako liči, exotické ovoce, které je bílé uvnitř, ale má hnědočervenou slupku a ostny.

Vybrala jsem tuto poněkud delší citaci z knihy „Jako liči“, protože podle mého názoru dobře ilustruje vše, co bych chtěla ukázat.

Tereza věří tomu, že genetické testy DNA odhalí skutečnou etnicitu dítěte, tohle je pravý mýtus v primordiálním duchu. Jak by mohl genetický test odhalit etnicitu, navíc pokud je informace o původu předků pro mne úplně novou zprávou. Test DNA může napovědět jak velkou shodu má vzorek se vzorky, které pocházejí z různých oblastí. Tyto vzorky pak dává dohromady a říká, že největší shoda je např. u vzorků, které jsou ze severní Evropy atd. Navíc a to je nesmírně důležité, vzorky je nutné mít od obou rodičů, a ani tak není informace o původu zcela kompletní. Dcera může zjistit ze svého vzorku pouze informace o mateřské linii své matky, vzorky pocházejí z mitochondriální DNA, která se dědí pouze z matky na dceru. Například informace o původu mateřského dědečka, pokud již není naživu, je tedy prakticky nedohledatelná². Stejně je to i u mužů, zde se dají zjistit také pouze informace o otcovské linii, tedy z otce na syna, a pokud chci zjistit více o otcovské babičce, musím otestovat ji nebo získat vzorky od dalších jejích ženských příbuzných.³

Nechci nikterak shazovat platnost biologických metod, pokrok ve výzkumu DNA a původu člověka má nesmírný význam, musí ovšem sloužit svému účelu, a to je vědecké bádání. Pokud se využívá ke komerčním účelům, je dobré, aby zákazníci přesně rozuměli tomu, jaké informace skutečně dostávají. Nemohu si tedy myslet, že když mi vyjde největší shoda se vzorky z germánských zemí (což je v ČR běžné), že jsem Germán a začnu chodit např. v Bavorském kroji.

Je úplně pochopitelné, že Tereza N. chtěla zjistit cokoli o svém původu, pracuji v oblasti náhradní rodinné péče a tak vím, jak jsou takové věci pro děti důležité, zjistit informace o rodičích a vlastní historii pomáhá dětem porozumět svému životu. Později v knize dojde ke zjištění, že Tereza měla shodu v DNA v oblasti Západní Afriky asi něco přes 25 %. Co ovšem taková informace znamená? Znamená to, že někdo z jejích příbuzných mohl pocházet z této oblasti, již ovšem není jisté, jakého byl etnika, protože etnických skupin je v této části světa opravdu hodně. Její otec tak mohl vyrůstat klidně v Evropě nebo v ČR, mohl mít dokonce i jednoho rodiče bělocha, možná dokonce mohl mluvit pouze česky. Tohle jsou jen fantazie, které uvádím pro porozumění. Otázka pro mne zůstává, zda by Tereza měla takovou potřebu, pokud by se nelišil její tělesný vzhled. Pokud by na základě toho neustále nemusela čelit pocitům vykořenění, připisování falešného původu na základě tělesných znaků a stigmatizaci.

² Pokud tedy neměl mužské příbuzné.

³ srov. <https://www.genomac.cz/rekreacnigenetika.html>

Tereza se cítí jako Češka, ale tahle etnická identita je zpochybňována, především kvůli tělesnému vzhledu, který je odlišný od ostatních. Tím se vytvořila ona pomyslná hranice, kdy Tereza potřebovala hledat svůj celý původ a také možná skupinu podobně vypadajících lidí, skupinu, kde by mohla cítit sounáležitost a nikdo by její členství nezpochybňoval.

Podobné to může být i u romských dětí, které žijí v náhradních neromských rodinách, během své praxe jsem zaznamenala tuto výpověď.

„Víte, já se necítím dobře nikde, maminka mě nechce, já vím, že si za to můžu sama, piju, ale když jsem poprvé nastoupila do práce, tak mě tam vzali jenom kvůli mámě, pro ně jsem byla cikánka, kdybych tam přišla sama, tak mě nevezmou, nebyla jsem jejich. No a cikáni mě mlátili a smáli se mi, že divně mluvím, divně se chovám. Teď když piju, je mi dobře, mám kamarády a jim je jedno jestli jsem černá nebo bílá.“

(Žena 41 let, osvojená v kojeneckém věku, maminkou myslí náhradní matku)

Toto byla výpověď mojí klientky z roku 2011, kterou jsem použila ve své bakalářské práci. Rozhovor vznikl po dlouhé spolupráci s klientkou, která měla značné potíže s alkoholem a byla i ohrožena bezdomovectvím. Toto vše jako by bylo v rozporu s tím, že vystudovala gymnázium, maturovala s vyznamenáním a mluvila spisovnou češtinou, kterou si osvojila během dospívání. Opakovaně během našich rozhovorů se vyjadřovala v tom duchu, že jí chybí pocit začlenění, skupina lidí, která by jí bezvýhradně přijala. Našla ji až mezi lidmi na okraji společnosti.

2.3 Stigmatizace

V souvislosti s etnicitou se často setkáváme se stigmatizovaným postavením odlišného etnika a toho majoritního. Dle Ervinga Goffmana se jedná o stigma kmenové či stigma rasy, národa a náboženství, které se projevuje tím, že osoba, která mohla být ve společenském styku přijata, je nositelem rysu, který způsobil, že ti, kdož se s ním setkají, se odvrátí, aniž by poznali jiné jeho vlastnosti (Goffman 2003: 13). Tuto definici pak můžeme vztáhnout na celou skupinu osob, která se určitým způsobem od ostatních odlišuje a to zejména tím, že má určité viditelné rysy třeba tělesného nebo kulturního rázu. Může se jednat o fyzický vzhled, ale přímo v souvislosti s etnicitou je to spíše druh oděvu např. u muslimů nebo u ortodoxních Židů, ale je to také jazyk, což můžeme pozorovat hlavně v našem prostředí, kdy v současné době se zde nachází větší množství válečných uprchlíků nebo pracovníků z východní Evropy a vzhledem nejsou od ostatních nijak více odlišitelní.

To co je také důvodem stigmatizace, kromě vizuálních a jazykových rozdílů, je také chování menšinové skupiny, což ovšem nemusí souviset přímo s etnicitou. Často vidíme, že přistěhovalci se shlukují do větších skupin, jsou hluční, mohou mít specifické chování, které ostatní vnímají jako problematické a které je pak důvodem pro zahájení sociální práce. Od spoluobčanů pak můžeme slyšet takové věci, že jim nevadí např. Romové, ale nechtějí s nimi společně žít, protože jim vadí jejich způsob života. Více než s etnicitou souvisí tento fenomén s kulturou chudoby a je tedy spíše příčinou stigmatizace než jejím důvodem.

Stigmatizace totiž generuje diskriminační chování, které má vždy nedozírné důsledky do života jedince, ale i celé skupiny.

Na individuální úrovni se může jednat o potíže se sebevědomím, sebedůvěrou a může souviset i s neúspěchem ve škole nebo při hledání zaměstnání. Charles Horton Cooley formuloval na začátku dvacátého století teorii, která říká, že člověk si buduje své já, především v interakci s významnými druhými, jako je rodina, ale i vrstevníci nebo učitelé (Helus 2009). Pokud je jedinec vystaven stigmatizovanému přístupu od dětství např. ve školce nebo ve škole, může to mít zásadní vliv na jeho budoucnost, pokud vezmu v potaz ještě Thomasův teorém nebo Mertonův koncept sebenaplňujícího se proroctví, který nám říká, že očekávané chování nebo situace se stane skutečností je tento fakt obecně dáván za pravdu (srov. Jakoubek 2004). Dítě se pak může začít chovat tak, jak je od něj očekáváno, jako příklad nám mohou posloužit i různé vyprávění z ústavní výchovy nebo NRP, kdy tzv. nepřizpůsobivé chování je dáváno do souvislosti s etnicitou: „ *Musíte přece počítat s tím, že Rom krade, proč jste tak překvapení?*“ (Boučková 2008: 268).

„Doma to bylo dobrý, ale do krámu nás máma samotný nepouštěla, bála se asi, že budeme krást, aby neměla ostudu.... Jenže oni by nám stejně prohledávali kapsy ty prodavačky, potom už jsme kradli.... Proč? Pro zábavu, ty věci jsme pak rozdali ve škole, no a z toho byl taky malér (smích). Já chodila do zvláštní, tam sme byli všichni cigáni.“

(Žena 30 let, osvojená v kojeneckém věku)

Stigmatizace a následná diskriminace může na skupinové úrovni souviset s kulturou chudoby. O tomto fenoménu budu psát v další kapitole věnované sociální práci, ale zde jen upozorním. Že se jedná o způsob života skupiny, která je ohrožená chudobou a osvojila si proto některé způsoby chování, které jsou pak již kulturně a sociálně reprodukovány na další členy skupiny.

Stigmatizace jako taková souvisí také s přístupem ke zdrojům, příslušníci menšinových etnik většinou nedostávají dobře placenou práci, pokud tedy nějakou vůbec dostanou. Často jsou pak odkázáni na dávkové systémy. Což může souviset s tím, že jsou diskriminováni na

pracovním trhu právě jako menšina nebo také s tím, že kvůli stigmatizovanému postavení nedokončili vzdělání. V obecné rovině se pak říká, že např. pro Romy není vzdělání důležité a jejich kultura ho nemá jako prioritu.

Otázka toho, že romské děti běžně nenavštěvují předškolní zařízení je také podobného charakteru. Prvním problémem je ten, že za předškolní zařízení se platí školné, což může souviset s nedostatkem finančních prostředků v rodině, tak dítě navštěvuje školku až jako předškolák, kdy se neplatí školné a navíc je poslední ročník školky již zahrnutý do povinné školní docházky. A dalším problémem je, že dítě ve školce je v situaci, kdy může být ve stigmatizovaném postavení, což se pozná už ve chvíli, kdy se setkají rodiče dětí. Ve školce, kam chodil můj syn, se to dělo typicky v šatně. Nemusí se jednat o žádné slovní komentáře, stačí úplně pohled, odvrácení a neverbální komunikace, rodiče takového dítěte pak příliš nechtějí, aby dítě do školky chodilo a bylo vystaveno odmítnutí, ale je to nutnost, která podléhá ohlašovací povinnosti k orgánu sociálně právní ochrany dětí a je také vázána na sociální dávky. Poslední rok školky je pro dítě důležitý, protože se jedná o přípravu na základní školu a dítě si tak postupně osvojuje potřebné návyky a zvyká si na režim podobný škole. Nelze ho ovšem chápat, podobně také i povinnou školní docházku, jako samospásný nástroj, pokud nejsou dobře ošetřeny i ostatní sociální jevy (srov. Giddens 2005: 399). Stigmatizace v souvislosti s etnicitou se tedy může stát začarovaným kruhem, ze kterého je velmi těžké vybědnout a jehož mechanismy je někdy obtížné pochopit.

3 Etické aspekty etnicity

3.1 My a oni

Etický aspekt etnicity pro mne představuje dichotomii „My a oni.“ Tento aspekt je o vztahu k druhým (něčím odlišným) lidem a také o způsobu, kterak je s nimi nakládáno, jednáno, jakým způsobem je hodnotíme, uvažujeme a přemýšlíme o nich. Toto spojení má dvě, možná tři dimenze. Za první je to dimenze toho, kdo jsme my, za druhé dimenze toho, kdo jsou oni a za třetí je to dimenze toho, kdo je to člověk. Když chci odpovědět na první otázku, musím vzít potaz i tu druhou, protože ve vztahu k ostatním chápu svoji skupinu. Když chci odpovědět na tu druhou, potřebuji k tomu vědět, jak přistupuji k lidem obecně, co znamená člověk a lidství.

V našem kulturním prostředí je odpověď na poslední otázku formulována židokřesťanskou tradicí, od které se odvíjejí naše hodnoty a celkový přístup k člověku. Tato tradice chápe člověka jako obraz Boží.

„Křesťanská antropologie staví své základní pojetí člověka právě na výpovědích 1. Až 3. kapitoly knihy Genesis. Vyvozuje z nich jedinečné postavení člověka ve stvoření se speciálním posláním a statutem, a to přesto, že člověk je integrální součástí stvoření a je stejně jako ostatní živí tvorové povolán k předávání života: stejně jako ostatní živočichové byl stvořen jako samec a samice, aby se mohl rozmnožovat. Na rozdíl od nich je však učiněn obrazem Božím (podle obrazu) na jeho podobu a je mu svěřena vláda nad stvořeným světem, resp. jeho správa, na což musí vynakládat svou energii, pracovat (Gn 2,15). Člověk je obrazem, reprezentací Boží (imago Dei) pro stvoření, nejprve ve společenství osob coby muž a žena (Gn 1,27, a 2,18–25), posléze ve společenství lidí, jak to plyne z jeho prokreativní role. Zároveň v sobě nese něco, co ho bytostně spojuje s Bohem, co je jeho trvalou určeností, jež je předávána z generace na generaci (Gn 5,1-3), a co ho má chránit před vzájemnou likvidací člověka člověkem (Gn 9,6). Tím je také ukotvena jeho důstojnost“ (Ryšková 2021: 145).

Křesťanské a židovské náboženství tedy obsahuje božský element v člověku a tím také zakládá, jakým způsobem by mělo být s lidmi obecně zacházeno bez ohledu na jejich odlišnosti, tak, aby nebyla narušena jejich důstojnost. Touto tradicí jsme ovlivněni všichni⁴ bez ohledu na to, zda jsme věřící či nikoliv. Předává se prostřednictvím výchovy z generace na generaci, je dokonce začleněna i do mezinárodních úmluv, státních ústav, zákonů a je

⁴ Mám na mysli především evropskou a severoamerickou kulturní oblast

součástí profesních kodexů např. Etický kodex sociálních pracovníků a ovlivnila celou oblast lidských práv, tak jak ji dnes známe.

V jiných kulturách není vztah k ostatním lidem stejný jako u křesťanské tradice. Můžeme se podívat např. do Indie, která je sociálně stratifikovaná podle kastovního systému a s příslušníky různých kast rozhodně není nakládáno bez rozdílu. Poměrně kruté způsoby chování k cizincům máme zdokumentované i z doby starověkého Řecka nebo Říma. A jeden bizarní příběh se odehrál na Havaji v souvislosti se smrtí kapitána Cooka, který se stal obětí kanibalismu, ale nejdříve byl uctíván jako jeden z místních bohů.

Ovšem ani v křesťanském prostředí není vše tak, jak jsem popsala výše. Z minulosti jsou dobře známé skutky vůči odlišným etnikům, které by se rozhodně nedaly označit za „v souladu s vírou“. Může se jednat o války, při kterých se využívá etnická rétorika, nebo i horší skutky jako jsou pogromy nebo Holocaust či otrokářské praktiky v raném období USA. Dobývání Nového světa se opíralo o tezi, že odpor domorodého obyvatelstva vůči šíření křesťanství a koloniální nadvládě je důvodem k vyhlášení spravedlivé svaté války (Budil 2003). Na druhou stranu zájmy katolické církve a conquistadorů byly v rozporu, církevní řády totiž hned po přijetí křesťanství systematicky budovaly identitu křesťansko-indiánské kultury, a to i proti mocenským tlakům a zacházely s indiány jako rovný s rovným. Jezuité dokonce stály u zrodu indiánského státu Guarání na území dnešní Paraguayské republiky, kdy také podporovali bohoslužby v místním jazyce a aktivně se zajímali o místní kulturu, kterou také dokumentovali. Příslušníci dominikánského řádu se v tomto období značně radikalizovali, a vstoupili do otevřeného konfliktu vůči kolonizátorům, které obvinili z brutality a tyranie vůči indiánům a držení indiánských otroků označili za smrtelný hřích a nesměla jim být nadále udělována svátost oltářní (Budil 2007 : 249).

Tim Noble zmiňuje především tři autory, kteří se v první polovině dvacátého století snažili obnovit chápání člověka jako osoby ve vztahu a lidství pro ně zahrnuje náboženský, ale především duchovní přesah. Zajímavé je, že tyto autoři byli každý rozdílného vyznání, jedná se o Nikolaje Berďajeva, Emmanuela Mouniera a Emmanuela Levinase. První dva autoři chápou člověka jako svobodnou osobu ve vztahu, ale E. Levinas jde ještě dál, pro něj je prožitek osobní svobody prožitkem vztahu, a to přestože vztahy sebou nutně přinášejí rozdílnost, ovšem bez rozdílnosti je jen totalita. E. Levinas staví „já“ na druhé místo, zatímco u prvních dvou autorů zůstává ve středu zájmu. Levinas klade důraz na péči o chudé a utlačované a jeho interpretace lidství charakterizuje starost o druhého (Noble 2021).

„Druhý, jenž mi vládne ve své transcendenci, je také cizinec, vdova a sirotek, vůči nimž mám povinnost“ (Levinas 1997: 191).

Druhý je pro Levinase to, k čemu se vztahuje, který mu vládne, což znamená, že mu je nadřazen a je také tím, ke komu má povinnost. Člověk se pro něj stává člověkem teprve ve spojení s druhým, díky kterému může uniknout tyranii vlastního „já“. Levinas tvrdí, že druhého potřebuje k tomu, aby sobě porozuměl. Bez druhého se nedá pochopit „Kdo jsem“ a nikoliv naopak. Druhého nemohu poměřovat sebou, když druhému dovolíme, aby se prezentoval jako někdo od nás odlišný, překonáme totalitu sebestřednosti. Pro Levinase bez druhého není ani „já“ a lidské „já“ je formováno jeho jednání s druhými. Odpovědnost ovšem není pouze k druhým, ale i ke třetím a je třeba navázat mezosobní vztahy se všemi ostatními lidmi. Svět se tak stává širokým prostorem vztahů, za které máme odpovědnost. Pro Levinase to není ontologie, ale etika, která je první filosofií (srov. Noble 2021).

Etika nám dává odpověď na způsob, jakým si budeme budovat naše vztahy s druhými a především, jaké jsou naše povinnosti vůči nim a jak budeme hodnotit chování k druhým, ale i jejich přístup k nám. Tento aspekt nenajdeme v sociální a kulturní antropologii ani v psychologii. Proto jsou etické poznatky pro práci etnickými skupinami naprosto zásadní.

3.2 Příklady uplatnění etických teorií v práci s menšinami

Přímo pro sociální práci s menšinami je pak velmi důležité, kterou etickou teorií je ovlivněn sociální pracovník, ale i státní sociální a migrační politika. Sociální politika, která bude předpokládat utilitaristické hledisko, jejímž principem je užitečnost a prospěšnost (na základě toho, bychom měli usilovat o dobro, pro co možná největší počet lidí a zvažovat důsledky) může uplatňovat jiný přístup, než např. sociální politika ovlivněná etikou účasti nebo antiopresivního hnutí, která by se měla soustředit na zmocnění klienta. Odlišný přístup pak budeme určitě očekávat u deontologické teorie, která klade důraz na povinnosti a vychází z filosofie I. Kanta. Není smyslem této podkapitoly podat výčet etických teorií, chtěla bych pouze ukázat, jakým způsobem se mohou etické teorie dotýkat práce s etnicitou.

Příkladem takového utilitaristického jednání může být např. přesvědčení, že je dobré v lokalitě označit počet romských obyvatel pouze podle kvalifikovaného odhadu sociálních pracovníků, protože rada vlády pro záležitosti romské menšiny se snaží uplatňovat dobré jednání vůči menšinám a zamezení diskriminace, tím že rozdělí, distribuuje finanční prostředky do obcí dle počtu romských obyvatel. Tyto finanční prostředky by měly sloužit na pomoc při integraci této menšiny: zřízení pozice tzv. romských poradců, podpora vzdělávání romských žáků nebo dostupnost sociálních služeb apod. Což jsou samé dobré a potřebné věci. Ale co je to dobré jednání? Může vůbec sociální pracovník tento úkol splnit? Je přípustné, aby označil nějakou skupinu lidí a uvedl její počet, když příslušnost k národnostní menšině či

etnické skupině je věcí svobodného rozhodnutí jednotlivce a k romské etnicitě se většina lidí příliš nehlásí? Nebude, tímto svým jednáním, sociální pracovník podporovat označování nějaké skupiny na základě stereotypu? Příslušník etnické menšiny nebo většiny musí o své příslušnosti vědět, musí se považovat za člena společenství. Stejně hovoří i legislativa viz § 2 odst. 2 zákona č. 271/2001 Sb., O právech příslušníků národnostních menšin: „Příslušníkem národnostní menšiny je občan České republiky, který se hlásí k jiné než české národnosti a projevuje přání být považován za příslušníka národnostní menšiny spolu s dalšími, kteří se hlásí ke stejné národnosti.“ Utilitaristicky orientovaný sociální pracovník by s tímto neměl nejspíš mít větší problém, protože správnost jeho jednání je potvrzena dobrým výsledkem pro menšinu, sociálně vyloučené Romy apod. Sociální pracovník, který uvažuje v deontologickém duchu, si bude klást jiné otázky. Bude zvažovat, zda jeho jednání je morální bez ohledu na následky a zda používá lidství ve své osobě, tak i v osobě druhého, vždy zároveň jako účel a ne jako prostředek a jestli jeho jednání může platit jako obecný zákon (srov. Kant 2014). Může takový pracovník označit skupinu lidí jako menšinu bez jejího vědomí, může jednat, tak že bude připisovat etnicitu? Myslím si, že nikoli. Pokud by takové jednání platilo jako obecný zákon, kdy státní správa bude označovat menšinu a odhadovat její počet, znamenalo by to velké riziko pro všechny občany státu, protože takové jednání může být pak využito i jinak než jenom k dobrým účelům. Také proto je toto téma velice citlivé. Zároveň, čím je takové označení z vnějšku, nevyužívá tyto osoby pouze jako prostředky, za účelem získání většího množství zdrojů pro svoji oblast? Kvalifikovaný odhad počtu romských obyvatel vzbudil velké vášně cca v roce 2016, kdy se především neziskové organizace důrazně ohrazovaly proti takovému odhadu a askripci etnicity, zejména z toho důvodu, že romskou etnicitu odhadovala státní správa na základě vlastního úsudku a přesvědčení o tom, kdo je a není Rom, což ve většině případů znamenalo podle fyzického vzhledu a v duchu primordiálních kritérií (srov. Lávička 2017).

Klasická etika sociální práce čerpá především z široce pojatých principů Kantovy etiky a z etiky utilitaristické. Tyto přístupy byly od sedmdesátých let dvacátého století kritizovány z pozic radikálního hnutí, které kladlo důraz na rovnost výsledků a chápání člověka jako nezbytně společenské bytosti. Pro kantovsko-utilitaristický rámec je charakteristické, že zdůrazňuje individuální práva a povinnosti, zatímco antiopresivní teorie berou v potaz také ty skupinové (Nečasová 2013).

Z hlediska profesní etiky sociálních pracovníků při práci s etnickými menšinami je kladen velký požadavek na respekt k jedinečnosti každého člověka, zároveň ovšem také odmítnutí diskriminace a oprese. S druhým požadavkem těsně souvisí antiopresivní přístupy,

kteřé upozorňují na důsledky problematického společenského uspořádaní, stereotypy či konvence a snaží se je ovlivňovat. Důraz je kladen na uplatňování imperativů spravedlnosti, rovnosti a spoluúčasti (Elichová 2009: 63).

Jedním z autorů antiopresivního hnutí, které mělo značný vliv na sociální práci Je Paulo Freire, který byl přesvědčený o tom, že zásadní je změnit utlačující podmínky a tím dosahovat plnějšího lidství. Útlakem chápal každou situaci, kdy jeden člověk vykořisťuje druhého, a tím mu brání, aby se definoval jako odpovědná bytost. Aktivitu musí přebírat utlačovaný, protože utlačovatel toho není schopen, neboť se snaží vše ve svém okolí měnit k prospěchu své dominance, prostředkem mu může být i falešná štědrost. Osvobození od útlatku, což znamená osvobodit sebe, ale zároveň i své utlačovatele, je historickou úlohou utlačovaných. Tímto bojem pak mizí síla utlačovatelů a získávají tak zpět své lidství. Nakonec tedy není utlačovatel a utlačovaný, ale člověk v procesu dosahování svobody (Matoušek 2013). Vzhledem k této teorii by tedy výše uvedený příklad o kvalifikovaném odhadu také neobstál.

Přístupy vycházející z antiopresivní teorie, tedy usilují o zmocnění skupiny lidí, která se nachází v nerovnoměrném postavení vůči dominující skupině, a která může i nemusí být ve většině. Tohoto zmocnění pak může dosahovat různými způsoby⁵. Z hlediska konstruktivistické teorie etnicity, zde můžeme nalézt společnou cestu a tou je právě důraz na vztah a kontakt, který stojí v centru zájmu obou těchto přístupů. Důležité je připomenout, že obě tyto teorie mají podobný historický kontext a vznikaly v téměř shodném období.

Etické teorie mají tedy velký vliv na tvorbu a provádění sociální politiky, která ovšem není zcela v rukou sociálních pracovníků, ale ve státní moci zákonodárné a výkonné, a která se řídí pravidly politického systému a ovlivněna je výsledkem svobodných voleb. Stejný princip můžeme sledovat na státní, krajské, ale i obecné úrovni. Tyto teorie se také promítají do dokumentů, které tuto politiku pomáhají utvářet.

⁵ Zajímavé je třeba využítí divadelní metody Divadla utlačovaných či Divadla Forum vycházející z učení A. Boala.

4 Etnicita v sociální práci

Sociální práce je společenskovední disciplínou a zároveň i oblastí praktické činnosti, jejím cílem je odhalování, vysvětlování, zmírňování a řešení sociálních problémů. Sociální práce se opírá jednak o rámec společenské solidarity a jednak o naplňování individuálního lidského potenciálu. Sociální práci vykonávají sociální pracovníci, kteří jsou definováni v zákoně č. 108/2006 Sb. „Pracovník vykonávající sociální šetření, zabezpečující sociální agendy, včetně řešení sociálně právních problémů, poskytující sociální poradenství, provádějící sociální a koncepční činnost v sociální oblasti, odborné činnosti v zařízení služeb sociální prevence, depistážní činnost, poskytují krizovou pomoc a sociální rehabilitaci“ (Matoušek 2008: 201).

Sociální práce je multidisciplinárním oborem, který usiluje od svého počátku o pevné ukotvení v rámci vědních a profesních disciplín. Jako důvod bývá uváděno, že sociální práce nemá svoji vlastní obecnou teorii a z toho důvodu je ovlivněná řadou dalších příbuzných oborů (Úlehla 2003). M. Opatrný uvádí, že obor nemá jasné paradigma, což způsobuje polemiku, zda je sociální práce teorií či je pouze aplikací společenských teorií. Tento fakt pak také snižuje prestiž oboru (Opatrný 2013). Výrazným problémem pak může být i závislost na dalších institucích, které pomáhají obor financovat a také se kterými musí spolupracovat nebo ho kontrolují, často se jedná o instituce vykonávající státní správu, což ovlivňuje obor, ale i jeho klienty. „Role ochránců dotčených skupin sociální práce ve vztahu ke státním institucím je tak potlačena a postavena na nerovnou úroveň“ (Urbánek 2015: 6).

Z postavení sociální práce tedy vyplývá, že čerpá z ostatních oborů a je jejich teoriemi značně ovlivněna, navíc tyto teorie přenáší do praktické oblasti a ještě do tak významné činnosti jako je služba a pomoc druhým lidem. Sociální pracovník je tedy odborníkem, který by měl být vzdělán v různých oblastech a měl by si být vědom, že tyto jeho znalosti a přístupy se otiskují do práce s klienty, ovlivňují jejich životy i životy jejich rodin, prostřednictvím sociální práce, tak mohou mít vliv i na veřejné mínění. V tomto ohledu má sociální práce jako multidisciplinární obor naprosto jedinečné postavení a jeho prestiž a prestiž sociálních pracovníků by to naopak mělo zvyšovat.

Kapitolu o sociální práci jsem zařadila až jako poslední oddíl teoretické části této práce, není to z důvodu, že by měla menší důležitost než předchozí kapitoly, je to právě naopak. Všechny důležité aspekty z předchozích kapitol se v této sbíhají a uplatňují v praktické činnosti.

4.1 Sociální práce s etnickými menšinami

Sociální práce s etnickými menšinami má své specifika, ale nejdříve je třeba definovat tuto skupinu lidí, tak jak ji chápe česká legislativa a je pro naše prostředí platná.

Dle zákona 273/2001 Sb., *O právech příslušníků národnostních menšin*, je definována takto: „Národnostní menšina je společenství občanů České republiky, žijících na území současné České republiky, kteří se odlišují od ostatních občanů zpravidla společným etnickým původem, jazykem, kulturou a tradicemi, tvoří početní menšinu obyvatelstva a zároveň projevují vůli být považováni za národnostní menšinu za účelem společného úsilí o zachování a rozvoj vlastní svébytnosti, jazyka a kultury a zároveň za účelem vyjádření a ochrany zájmů jejich společenství, které se historicky utvořilo.“

Předpokladem tedy je, že příslušník národnostní menšiny se k této menšině svobodně hlásí a že se jedná o občana ČR, tzn., že má české občanství. Za hranici menšiny, tedy toho čím se odlišuje od ostatních příslušníků státu je považována obecně odlišná kulturní tradice a původ, jazyk, ale především je zde fakt, že jedinec se takto cítí a v podstatě projevuje přání být součástí takovéto skupiny a podílet se na jejím životě. Tato druhá část je velice významná, protože demonstruje posun ve vnímání etnického původu, který v této definici není chápán v primordialistickém duchu.

Markéta Elich píše, že práce s etnickými menšinami vyžaduje citlivost k jejich tradicím a kultuře, protože více než jiné druhy sociální práce zvyšuje riziko paternalistického a direktivního přístupu. Často se sami považují za vyčleněné z většinové společnosti a stávají se terčem předsudků a diskriminace ze strany majority. V rámci skupiny pak mají zvýšený pocit solidarity a sounáležitosti. Na příslušníky těchto skupin je třeba pohlížet, zejména jako na příslušníky menšiny, která je oproti členům většinové populace v nevýhodě. Kdyby sociální pracovník zapomínal na některé z těchto hledisek, mohlo by to vést ke zjednodušeným představám o způsobech řešení problémů a k chybám při koncipování intervencí (Elichová 2009).

Při práci s etnickými menšinami je důležité paradigma sociální práce, které určuje přístup sociálního pracovníka, protože to se pak odráží na práci s klientem. Markéta Elich v souvislosti s P. Navrátilem uvádí ve vztahu k etnickým menšinám tyto příklady a problematické okruhy:

Paradigmata:

1. terapeutické: nezabývá se strukturálními souvislostmi problému, neinterpretuje předsudečné vnímání tělesných a kulturních zvláštností jako faktu, odhlíží od řešení praktických problémů.
2. reformní: u romské menšiny se jeví jako adekvátní, na druhou stranu je menšinu nahlíženo jako na primárně problematický faktor, nikoli také jako na zdroj sil a dovedností, dále nalézáme nepřítomnost snahy pochopit klientovo vnímání problému.
3. poradenské: ochota přijímat klientovo vidění situace, ale nevšímá si systémových okolností, není podstatná historie klienta nebo kolektivní historie.

Je důležité, aby sociální pracovník o své práci neustále přemýšlel a kladl si otázky na životní situaci klienta, jak ji klient vidí, které problémy ho tíží, jaké jsou požadavky prostředí a jak jsou pro klienta zvládnutelné. Jak se promítá kulturní odlišnost klienta do jeho života, jaké mu to přináší problémy, co naopak díky tomu zvládá. Zároveň by sociální pracovník měl mít na mysli, že členství v jedné skupině nevyklučuje členství v jiné, a není nutným předpokladem konfliktního vztahu. A že menšinové skupiny jsou vnitřně členitější, než bývá obecně známo (Elichová 2009: 62).

Dle P. Navrátila jsou z teoretického hlediska nejvhodnější při práci s menšinami dva přístupy, ekologická perspektiva a antiopresivní přístupy. Antiopresivním přístupům jsem se již věnovala v předešlé kapitole, zdůrazním tedy jen to, že se jedná o přístupy, které usilují o zmocnění klienta. Ekologická perspektiva se zdá být vhodná, protože klade důraz, kromě jednotlivce také na prostředí klienta a jejich vzájemný vztah. Věnuje pozornost individuálním potřebám, ale zároveň poskytuje prostředky pro analýzu prostředí. „Cílem sociální práce z této perspektivy je podporovat růst, rozvoj, posilovat adaptivní kapacity lidí, odstraňovat bariéry v prostředí, zlepšovat schopnost prostředí odpovídat na potřeby lidí při zachování hodnot vycházející z přesvědčení o hodnotě každé lidské bytosti a uznání potřeby rozvoje demokratické společnosti“ (Elichová 2009: 63).

Musil a Navrátil popsali několik zásad dobré praxe, kterými je dobré se při práci s menšinami řídit, a které rozpracovává také M. Elich (2009). Jsou to:

Systematické znalosti o menšině - znalost kulturních charakteristik a zkušenost dané menšiny se znevýhodněním. Menšinová problematika se nepromítá jen do života klienta, ale i do vztahu k sociálnímu pracovníkovi, který může být vnímán jako vítaná pomoc, ale také jako někdo cizí, který by se neměl vměšovat do věcí, kterým nerozumí. Bez těchto znalostí se pracovník vystavuje kontraproduktivě intervence.

Systematické znalosti o člověku a společnosti - znalost širokého spektra teorií vysvětlujících individuální, institucionální, komunitní a organizační chování lidí ve většinové společnosti. Významné jsou znalosti o kultuře, vzniku a působení stereotypů a mýtů, moci, systémech sociálního zabezpečení nebo legislativních systémech společnosti, kde mohou být zakomponovány bariéry institucionalizované diskriminace.

Sebepoznání – považováno za nezbytné, osobnost je jeden z nejdůležitějších nástrojů sociálního pracovníka, kdy její růst předpokládá poznávání vlastního já, sebereflexe zvyšuje schopnost vnímat, respektovat, legitimně využívat menšinovou realitu klientů.

Hodnota a důstojnost každého člověka je východiskem – jedná se o klíčovou hodnotu v sociální práci s menšinami, ale i v sociální práci obecně. Důraz je kladen na důslednou aplikaci principů dle Felixe Biesteka: individualizace, nehodnotící postoj, respekt vůči právu na sebeurčení, zachování důvěrnosti vztahu, kontrolovaná emoční angažovanost, vyjadřování pocitů, akceptace.

Úprava metod a technik běžně používaných v SP – tradiční metodologické postupy je nutné adaptovat, aby respektovali menšinovou problematiku. Jednou z účinných metod je terénní sociální práce, která je založená na důvěře a spolupráci a je poskytována přímo v sociálním prostředí klienta.

Pozornost je třeba věnovat jednotlivci i sociálnímu prostředí – tento bod upozorňuje, že je třeba vnímat souvislosti i v kontextu širšího sociálního prostředí. A vedle zjevných problémů také sledovat, zda není klient terčem znevýhodňování. (srov. Navrátil 2003, Elichová 2009: 63 - 64).

Z výše uvedeného je vidět, že požadavky na pracovníka, který se zabývá prací s menšinami, jsou velmi rozsáhlé a nároky kladené na jeho vzdělání, osobnostní rozvoj, všímavost, empatii, citlivost pro sociální prostředí a zejména psychickou odolnost mohou být nezměrné. Tento fakt je pak v rozporu s tím, jak je takový pracovník ohodnocen a jak vysoká respektive nízká je jeho společenská prestiž.

Zároveň považuji za důležité upozornit, a to se týká bodu „Sebepoznání,“ že důležité je také vnímání toho, jak pracovník vidí svoji etnickou příslušnost. Někteří pracovníci jsou vystaveni oné pomyslné hranici, čili střetu s odlišností, téměř každý den. Pracují v prostředí, které jim nemusí být z hlediska jejich kultury blízké, u klientů se mohou potýkat s nedůvěrou nebo nepochopením, pracovník se při sociální práci s touto cílovou skupinou může také cítit více ohrožen. Tyto pocity jsou pochopitelné a v této fázi nemají rasový ani diskriminační podtext. Pracovník by měl o těchto svých pocitech mluvit s kompetentní osobou a měly by být dobře ošetřeny v rámci supervize. Tento fakt úzce souvisí s tím, jak se etnicita vytváří a

vzhledem k tomu, by mohlo následně dojít například k antipatiím či odsuzováním menšiny ze strany sociálního pracovníka. Protože sociální práce je poskytována především, tam, kde je potřeba, což znamená v situacích, které potřebují intervenci a kde se vyskytuje nějaký sociálně významný problém. Z toho vyplývá, že sociální pracovník je v kontaktu především s těmi menšinami, které jsou nějakým způsobem ohrožené, nebo se u nich ve větší míře vyskytuje rizikové chování. V kontextu sociální práce na území České republiky je zajímavé podotknout, že sociální práce s menšinami se ve velké míře dotýká především romského etnika, které bylo v minulosti, ale i v současnosti vytlačováno na okraj společnosti.

4.2 Kultura chudoby

V šedesátých letech dvacátého století popsal Oscar Lewis specifický systém chování chudých sociálně vyloučených lidí, kteří žili v prostředí středoamerických slamů. Jednalo se o subkulturu, kde sledoval adaptační mechanismy na neutěšené podmínky, které život ve slamu přinášel. Z jeho zkoumání pak vyplynulo, že toto chování nemá etnický charakter, ale že souvisí s tím, jak se chudí lidé musejí přizpůsobit prostředí, v němž jsou nuceni žít. Tento způsob života, pak vytváří kulturní vzorce, které se předávají z generace na generaci a stejně jako kultura se tedy reprodukuje. V samém jádru této kultury tedy není etnická příslušnost, ale chudoba, kterou doprovázejí jevy jako je symbolické a prostorové sociální vyloučení. Základem pro tento vzorec je sdílený soubor hodnot, který obyvatelé lokality přijímají, a od kterého se pak odvozuje jednání. Toto jednání pomáhá lidem přežít v těžkých podmínkách, ale na druhou stranu jim pak znemožňuje integraci zpět do většinové společnosti, často je to nemožné i při použití specifických programů nebo vzdělávacích aktivit. Pro kulturu chudoby jsou typické určité prvky jako např. neutváření manželských svazků či statusový symbol. V prostředí kultury chudoby se nachází mnoho romských klientů, kteří jsou nuceni žít v sociálně vyloučených lokalitách, na okrajích měst nebo průmyslových zónách, či v hygienicky problematických místech jako jsou různé ubytovny (srov. Kajanová, Urban 2009).

Kulturu chudoby můžeme pozorovat téměř ve všech moderních společnostech, na rozdíl od skutečné chudoby (např. ve třetím světě) se jedná o vytváření subkultury, která je na většinové společnosti závislá, ale vytváří si vlastní „životní návody a nástroje.“ Kultura chudoby se pojí se sociálním vyloučením, a proto se z velké části dotýká etnických skupin, které jsou nějakým způsobem stigmatizované. Jednání vyplývající z kultury chudoby je pak přijímáno jako vlastnost etnické skupiny, což se opět negativně podepisuje na vnímání etnické menšiny většinovou společností.

Jako příklad bych mohla uvést chování, se kterým jsem se několikrát setkala: Výše jsem uváděla, že pro tuto subkulturu je typické neuzavírání manželských svazků, což má své důvody a prolíná se dále do dalších sfér života. V sociálně vyloučených lokalitách se žije velice pospolně, rodiny mají mezi sebou těsné vazby a často také hospodaří společně. Na mnoha místech jsem viděla, jak funguje recipocita nebo třeba rodiny společně vaří a vychovávají děti. Nedostatek finančních prostředků nutí obyvatele lokality ke kolektivnímu chování. Ženy často mezi sebou uzavírají jakési společenství, kdy si vzájemně vypomáhají a jsou na sobě závislé, příjem jednotlivce většinou není individuálním příjmem, ale kolektivním vlastnictvím, se kterým se počítá. Systém sociálního zabezpečení a využívání dávek je často obcházen tím, že muž, není uváděn a přiznáván jako součást rodiny (žena samoživitelka dosáhne na vyšší částku), zároveň muži v těchto lokalitách mají většinou rizikové chování a mohou být pro skupinu hrozbou. Muž v rodině zdánlivě vládne, ale zároveň se s ním příliš nepočítá. Postavení muže v sociálně vyloučené lokalitě je zajímavým fenoménem, který by si zasloužil více prozkoumat. Kolektivní hospodaření se také prolíná do přístupu ke vzdělání, kdy není příliš žádoucí, aby dítě nastoupilo na vyšší typ školy, opustilo lokalitu a nepodílelo se na společném hospodaření. Pokud je tento typ chování přijímán jako kulturní vzorec a předáván reprodukován v rámci výchovy, je velice těžké z této situace nějakým způsobem vybědnout. Zároveň toto chování je typickým rysem, který můžeme pozorovat ve všech vyloučených lokalitách, stejně v USA, v Brazílii i v severních Čechách.

4.3 Etnicita v náhradní rodinné péči

Etnicita v náhradní rodinné péči (NRP) je nesmírně zajímavým a složitým fenoménem, který by vydal na celou práci. Pokusím se nastínit pouze základní problematiku, protože se domnívám, že k pochopení tématu je tato oblast důležitá. Na jednu stranu se jedná o práci s menšinami, tak jak jsem jí popsala výše a na druhou stranu se jedná o specifickou individuální práci, ponejvíce za využití terapeutického přístupu. V současné době se pracovně věnuji již jen oblasti náhradní rodinné péče. A vzhledem k etnicitě musím napsat, že pozoruji dva přístupy, jak s etnicitou v náhradní rodinné péči zacházet. Tyto dva přístupy vycházejí ze znalosti toho, zda etnickou identitu klientů známe, či nikoli.

Náhradní rodinnou péči dělíme na několik typů, zjednodušeně uvádím, že se jedná o osvojení, poručnictví a pěstounskou péči. Pěstounské péče rozlišujeme dva druhy. Jedná se o zprostředkovanou pěstounskou péči a nezprostředkovanou pěstounskou péči.

Pokud se jedná o nezprostředkovanou pěstounskou péči, máme většinou dost informací o rodině, prostředí a i o etnické identitě dítěte a také o etnickém cítění jeho rodiny.

Nezprostředkovaná pěstounská péče bývá často zajišťována příbuznými dítěte nebo pěstouny, kteří měli k dítěti před umístěním do NRP nějaký vztah. Etnicita je nám tedy známá, a pokud se jedná o etnickou menšinu, pracuje se s pěstounskou rodinou a rodiči a dětmi dle specifik uvedených v předešlé podkapitole a další práce se odvíjí dle pravidel doprovázení pěstounských rodin, které v současné době vychází hlavně z práce s traumatem a teorie citové vazby.

V případě osvojení a zprostředkované pěstounské péče se většinou dostáváme do situace, že nemáme úplné a vyčerpávající informace o dítěti a jeho širší rodině, případně o dalších kulturních souvislostech. Někaké informace jsou známé a jsou zjišťovány v rámci sociálněprávní ochrany dětí a předávány dále přes krajské úřady osvojitelům, pěstounům a doprovázejícím organizacím. U pěstounské péče je situace lepší, protože zde se pracuje s původní rodinou dítěte, ale ani tady kontakty nemusejí být. Situace osvojeného dítěte je složitá, a je většinou odkázáno na to, jak mu etnicitu stanovila pracovnice orgánu sociálněprávní ochrany dětí v místě jeho původního bydliště. Což může být v pořádku, pokud tyto zásadní informace měla k dispozici. Obecně se má za to, že etnicita dítěte, které přichází do NRP je známá. Vždyť přeci v dotazníku pro žadatele je otázka, zda je ochoten nebo jsou ochotni přijmout dítě jiného etnika. Dotazovala jsem se na Odboru sociální právní ochrany dětí, zda se pracovníci ptají biologických rodičů na etnicitu, ale žádný formulář či prohlášení k tomuto nevedou. Etnicita rodičů je tedy plně v kompetenci odhadu a znalostí sociálního pracovníka. Stejně komplikovaná otázka je v případě toho, když jeden z rodičů není znám, dále se etnicita dítěte určuje pouze podle toho rodiče, který je uveden, což je většinou matka. Jiná situace ovšem nastává, pokud má dítě odlišnou barvu pleti, v tomto případě je označeno za dítěte jiného etnika, bez ohledu na rodiče. Děti umístěné do babyboxů se většinou nic o etnicitě své biologické rodiny nedozvědí.

Práce s etnicitou v NRP má ovšem ještě další velice důležitý aspekt a tím je fakt, že etnicita dítěte není jen etnicitou jeho původní rodiny. Dítě je vychované v prostředí rodiny náhradní a její kulturou a historií, je značně ovlivněno. Tato rodina a její etnické prostředí se tedy podílí se na tvorbě jeho identity. Ve druhé kapitole jsem na příkladu Terezy N. podrobněji uvedla, potíže se, kterými se takové děti potýkají a jak se cítí, metafora kokosového ořechu, banánu nebo liči. Metodiku toho, jak se chovat k dítěti jiného etnika zpracovala již v roce 2008 Martina Vančáková, tato příručka výborně slouží náhradním rodičům i doprovázejícím organizacím, ale vychází opět z předpokladu, že etnicita dítěte je známá.

Co z toho vyplývá a proč uvádím příklad z náhradní rodinné péče, s etnicitou našich klientů je třeba pracovat citlivě, zároveň je ovšem nutné s ní opravdu pracovat a této tematice se nevyhýbat. V rozhovorech zjišťovat, jakým způsobem klient svoji etnickou příslušnost koncipuje, toto dále reflektovat a zaznamenávat. Zároveň být opravdu odborníkem, který je v tématu vzdělán a rozumí mu, který dokáže dále vysvětlovat, jak se etnická identita tvoří a co má na ní vliv. V případě NRP, pak dokáže vysvětlit, že dítě jiné barvy pleti nemusí být zároveň dítětem jiného etnika.

5 Kvalitativní obsahová analýza

V této práci budu používat k interpretaci odborných textů a dalších dokumentů zabývajících se sociální prací s menšinami kvalitativní obsahovou analýzu. Tato metoda je vhodná zejména proto, že bude prezentován menší počet dokumentů, které je ovšem třeba detailním způsobem analyzovat. Nesnažím se totiž zachytit četnost jevu, ale spíše mi jde o zachycení podob a projevů v rámci analýzy zásadních dokumentů. Kvalitativní obsahová analýza nebo také hermeneutická analýza vychází z literárně vědní textové interpretace a je vhodná k použití v menším výzkumném vzorku. Hermeneutická tradice má své kořeny v německé filosofii, klade důraz na propojování faktů a hodnot a hledá význam uprostřed díla. Základem práce při této analýze je použití hermeneutického kruhu, což znamená, že jde o takový typ interpretace, kde každé jednotlivé části lze porozumět jen z celkové souvislosti a celkové souvislosti lze porozumět jen pochopením jednotlivých částí celku (Kronic 1997). Tento typ obsahové analýzy rozkrývá hlubší struktury textu, a pokouší se porozumět či odkrýt představy autora o daném tématu. Jedná se o metodu, která je těsně spjata s osobou, jež ji provádí, proto je velmi subjektivní a dva různí autoři se tak mohou jen těžko dobrat stejných výsledků. Závěry jsou tedy závislé na mnoha proměnných, jako je například osobní přístup k výzkumu nebo zvýrazňování některých dat. Což je ovšem nevýhoda téměř všech kvalitativních metod. Na druhou stranu tato metoda umožňuje badatelům v dokumentech najít skryté významy nebo neviditelnost některých skutečností, což je velmi vhodné při výzkumu marginalizovaných skupin (srov. Sherer 2004).

Základní výzkumnou otázkou je: „Jak se teorie etnicity promítá do sociální práce s menšinami? Kterou a zda vůbec nějakou teorií etnicity je sociální práce ovlivněna?“ Ve své kvalitativní obsahové analýze se pokouším zjistit, do jaké míry jsou předložené dokumenty ovlivněné etnickými teoriemi a jakou úlohu zde hrají „stereotypy.“ Snažím se kategorizovat, jak jsou určité pojmy důležité pro sociální práci uchopovány, a jakou teorií by mohly být ovlivněné.

5.1 Výběr výzkumného vzorku

Požadavek, který jsem uplatňovala při výběru vzorků, byl následující:

Chtěla jsem, aby dokument byl všeobecně známý pro celé spektrum sociálních pracovníků. Oblast sociální práce je široká a pracovníci mají často různé typy vzdělání od vyššího odborného vzdělání až po magisterské stupně VŠ, vzdělání poskytují také rozdílné druhy vysokých škol (teologické fakulty, pedagogické fakulty, filosofické fakulty apod.)

Výběr tedy padl přirozeně na dokument, který bude mít formu učebnicovou. Tento předpoklad splnila Encyklopedie sociální práce (2013), ze které jsem vybrala kapitolu VII. Ohrožené skupiny/náročné situace. Z této kapitoly pak podkapitoly: Imigrace (autorka Klára Kappala) a Menšiny ohrožené sociálním vyloučením (autor Imrich Vašečka). Druhým dokumentem je příspěvek ve sborníku Fakulty sociálních studií v Brně od autorů Libora Musila a Pavla Navrátila, který se jmenuje „Sociální práce s příslušníky menšinových skupin“ (2000). Předmětem analýzy se stala první kapitola, kde autoři vysvětlují základní pojmy v souvislosti s tématem. Tuto stat' jsem vybrala, protože má zásadní význam pro sociální práci, její autoři jsou v oboru významnými odborníky a podle mého názoru reprezentuje diskurz, který sociální práce má v tomto tématu. Mým původním záměrem bylo, přiřadit do analýzy ještě dokumenty, které mají povahu strategickou nebo informační např. Strategii sociálního začleňování 2021 - 2030, která by měla odrážet současný stav osob ohrožených sociálním vyloučením a také budoucí vývoj a směřování sociální práce s touto skupinou. Dále aktuální Zprávu o stavu Romské menšiny a Zprávu o stavu národnostních menšin. Během hloubkového čtení jsem ovšem zjistila, že pro potřeby méj diplomové práce jsou dokumenty nepoužitelné. Během čtení mne zajímá jakým způsobem je zvažována etnicita, jak o ní autoři uvažují a jak s ní pracují. Ve strategických a informačních dokumentech jsem tyto data nenašla.

5.2 Analytické kategorie

Tvorba analytických kategorií není v tomto případě pro mne snadným úkolem. Již na začátku své práce jsem zmínila, že většina dokumentů s konceptem etnicity příliš nepracuje a často je skrytý mezi řádky. Stanovení kategorií předchází hloubkové čtení textu, ze kterého pak začínají tyto kategorie vystupovat. Proto, abych zjistila, jakým způsobem nahlíží předložené dokumenty na etnicitu, musím vybrat takové kategorie, které mi umožní sledovat způsob uvažování o různých ukazatelích, ve kterých se přístup k etnicitě odráží. Za jednotku analýzy považuji sdělení, které má podobu věty či odstavce. Předmětem analýzy jsou výroky autorů, nezařazuji citované úryvky. Analytické kategorie spolu těsně souvisejí, a některé se i vzájemně prostupují.

Po přečtení celých textů jsem dospěla k těmto kategoriím:

- 1. Etnicita**
- 2. Původ**
- 3. Vztah**
- 4. Fyzický vzhled**

5. Kultura

6. Stigmatizace

Ad 1) Etnicita: V této kategorii se snažím sledovat jak je etnicita všeobecně uchopována, zda tuto kategorii autoři berou na vědomí, s čím ji spojují a v jaké souvislosti ji zmiňují. Jakým způsobem je spojována s kulturou, jaký je důraz na vztah a jak je vnímána v souvislosti s geografickým územím.

„Práce s menšinami je běžně ztotožňována s řešením problémů národnostních nebo rasových skupin. Jsme si sice vědomi, že situace příslušníků těchto menšin bývá často a zjevně problematická, současně se však domníváme, že soustředění se na **vztahy většiny s rasovými nebo etnickými menšinami může odvádět pozornost od problémů jiných, „ne-etnických“ a „ne-rasových“ minorit** a že je možné některé obecné principy sociální práce s menšinami aplikovat jak při práci s lidmi rozdílné pleti a rozdílné národnosti, tak třeba při práci s lidmi s postižením, příslušníky „underclass“, bezdomovci, konzumenty nelegálních drog, členy extremistických hnutí nebo třeba s homosexuály. Pokusíme se proto nejprve pojednat o pojmu „menšina“ obecně. (Musil, Navrátil 2000: 106)

„V aktuálních debatách **v rámci sociální práce** se začíná věnovat pozornost **etnickým skupinám jako kulturním entitám**. To souvisí s předpokladem, že se etnické skupiny dostávají do menšinového postavení zpravidla proto, že **většinová skupina zaujímá předsudečný postoj k takovým jejich kulturním zvláštnostem**, jako jsou odlišný jazyk a náboženství, odlišné chování mezi muži a ženami, odlišný styl života založený na specifických hodnotách, odlišné pojetí významu práce apod. Pro sociální pracovníky je z tohoto hlediska účelné vnímat etnické menšiny jako skupiny, jejichž příslušníci se do znevýhodněné pozice dostali v důsledku předsudečné reakce většiny **na jejich kulturní odlišnost**“ (Musil, Navrátil 2000: 114)

„Názory na to, zda je možné **ztotožňovat „etnicitu“ a „specifickou kulturní identitu“ menšinových skupin ovšem nejsou jednotné**. Někteří autoři se výslovně zabývají otázkou vztahu národnostní příslušnosti a kultury. Zatímco část z nich tyto dva pojmy považuje za synonyma, jiní jejich vztah vidí poněkud diferencovaněji“ (Musil, Navrátil 2000: 114).

„To vede k domněnce, že v sociální práci s etnickými menšinami je třeba rozlišovat, do jaké míry je **specifické jednání jejich členů odvozeno z odlišných hodnot a norem jejich tradiční národnostní kultury a do jaké míry je reakcí na sdílený prožitek manipulace a omezení příležitostí**. Z hlediska pojetí intervence může být například důležité rozlišit, zda je příslušník určité národnostní skupiny v práci nespolehlivý proto, že mu „odvěká“ norma jeho

skupiny velí podvádět pány, nebo proto, že opakovaně zjistil, že členové jeho skupiny dostávají za stejnou práci méně peněz než příslušníci většinového národa. Uvedené rozlišení mezi dvěma zdroji specifického jednání členů menšinových skupin, totiž mezi specifickou kulturou a prožitkem znevýhodnění, se podle našeho názoru netýká pouze národnostních, ale všech menšin. V této souvislosti navrhneme používat termín menšinová realita, který jsme odvodili jako analogii výše uvedeného pojmu etnická realita“ (Musil, Navrátil 2000: 115).

„Sociálním vyloučením jsou v demokratické společnosti ohroženy menšiny, jež nejsou dostatečně chráněné před diskriminací ze strany dominující společnosti a kterým taková ochrana náleží. V současnosti se jedná především o menšiny vznikající migrací – o uprchlíky před ohrožením politickým, ekologickým, před živelnými katastrofami, o imigranty hledající lepší ekonomické podmínky pro život. V některých případech **jde rovněž o autochtonní etnické menšiny nebo o jiné klasické menšiny (rasové, náboženské, jazykové, kulturní)**“ (Vašečka 2013: 406).

„**Lidé se migranty rodí** a lidská evoluce je neoddělitelně spjata s **aktem přesouvání se z jednoho místa na druhé a s následnou adaptací na nové prostředí**. Od okamžiku, kdy lidé zabydleli celý svět, nikdy nepřestali migrovat“ (Kappala 2013: 344).

„Omezování hrozby sociálního vyloučení menšin je složité rovněž proto, že není konceptuálně ujasněno, jak sladit národní a kulturní identitu přijímacího národního státu a etnickou a kulturní identitu tzv. nových menšin, jež imigrací vznikají. (Vašečka 2013: 407)

Ad 2) Původ: V této kategorii mne zajímá, jakým způsobem je reflektován původ jedince, zda jde o zmiňovaný pojem, jakou má důležitost, jak je s ním nakládáno. Jestli se jedná o vlastnost skupiny nebo jedince.

„... vztah k vlastní kultuře nebývá obvykle plně uvědomován, reflektován a problematizován, musíme také uvést, že situace se komplikuje jak s prohlubující se obecnou globalizací světa, tak i s migrací konkrétních skupin. Zvláště v případě migrace dochází k bezprostřednímu styku odlišných kultur a často také k problematizaci (omezené použitelnosti) **hluboce zažitých hodnot, představ a vzorů jednání, které byly součástí původní kulturní výbavy migrantů nebo většinové společnosti**“ (Musil, Navrátil 2003: 109).

„Tato ochrana se opírá o univerzálně platná lidská práva, ale z důvodu své univerzality považuje menšinovou identitu, v tom hlavně **odlišný původ rasový, etnický** či náboženský, za parciální znak.“ (Vašečka 2000: 405)

„Sociální pracovníci a jejich organizace se na druhé straně přiklánějí svou každodenně vykonávanou SP k širšímu pojmání menšiny. **V ČR v případě etnických menšin (hlavně imigrantů a Romů, kteří jsou vlastně imigranty ze Slovenska)** tak řeší důsledky jejich

sociálního vylučování způsobeného především institucionální diskriminací“ (Vašečka 2000: 406).

Ad 3) Vztah: Pro identifikaci etnické teorie je tato kategorie zásadní. V analýze si všímám toho, zda je na vztah pohlíženo jako na spojnici mezi skupinami. Zda se reflektuje odlišnost na základě vztahu a kontaktu, jakou roli hraje hranice mezi skupinami.

„Vztahy mezi skupinami jsou výsledkem historických okolností a jako takové se mohou opět měnit. Kromě toho jsou podle uvedených autorů hranice mezi skupinami proměnné a neustále se mění. Jednotlivec může být současně příslušníkem menšinové skupiny a vedle toho v určitém ohledu také příslušníkem většinové skupiny. Podle těchto autorů členství v jedné skupině nevyklučuje příslušnost k jiné skupině a není ani předpokladem konfliktního vztahu mezi nimi. Menšinové skupiny jsou tím pádem vnitřně členitější, diverzifikovanější, než bývá obecně vnímáno. Ve srovnání s výše citovaným Schaeferem jsou názory Soydana a Williamsové **zjednodušené**. Jejich důraz na **hledisko moci je jednostranný v tom, že zahaluje vzájemnou podmíněnost moci a kultury v procesu změny postavení menšin**. Soydan a Williamsová mají představu, že soudobá společnost je do značné míry otevřená změnám mocenských poměrů mezi většinou a menšinami. I kdybychom tuto představu přijali, **nemohli bychom se domnívat, že změna mocenských pozic automaticky přinese odstranění předsudků příslušníků většiny vůči zvláštnostem příslušníků menšiny**. Předsudky se, jak o tom bude řeč dále, stávají základem znevýhodňování v přístupu k příležitostem.“ (Musil, Navrátil 2000: 106)

„K téže chybě by ovšem vedlo, pokud bychom definovali menšiny výhradně pomocí jejich kulturních charakteristik a postojů k nim a vynechali přitom otázku možnosti nebo potřeby změny mocenských vztahů. Zkušenosti sociální práce v USA s „institucionalizovaným rasismem“ jsou toho bohatým dokladem“ (Musil, Navrátil 2000: 108).

„Nevyhnutelnost konfrontace se zastánci odlišných způsobů hodnocení věcí a událostí a odlišných vzorů jednání zpochybňuje pevnost etnocentrických představ a relativizuje samozřejmost vlastního pohledu na dění kolem sebe. Lidé na to reagují v zásadě dvojitým způsobem: snahou utvrzovat se v obecné platnosti principů vlastní kultury, nebo přijetím různorodosti kultur za samozřejmost. Při práci s menšinami je v zájmu navázání spolupráce a porozumění problémům klientů účelné zaujmout druhé uvedené stanovisko“ (Musil, Navrátil 2000: 111).

„Demokratické vztahy ve společnosti se proto neomezují na pouhé akceptování a respektování etnických a jiných menšinových rozdílů. V soudobém demokratickém státě

roste význam hodnot rovnosti, spravedlnosti a solidarity a tyto hodnoty se spojují s požadováním otevřených a pozitivních vztahů mezi dominující společností a etnickými a jinými menšinovými skupinami“ (Vašečka, 2013: 405).

Ad 4) Fyzický vzhled: všímám si, jak o fyzických rysech autoři pojednávají, kam je zařazují, jak je hodnotí. Důležitým tématem je použití termínu rasa.

„...navrhujeme **pojetí menšiny**, které považuje za výchozí, ne však určující charakteristiku menšinové skupiny skutečnost, že její členové **vykazují určitou tělesnou** nebo kulturní **odlišnost**. Tu je ovšem možné považovat za **charakteristiku menšiny pouze tehdy, je-li základem předsudků ze strany většinové skupiny**, stává se proto uznávaným důvodem **mocenské podřízenosti** členů menšinové skupiny a vede k jejich znevýhodňování.“ (Musil, Navrátil 2000: 116)

„**Termín rasa** má postihovat soubor tělesných znaků jako například barvu pleti, vlasů, charakter tělesné konstituce apod. Smyslem tohoto pojmu bylo popsat pomocí vědecké terminologie fyziologické charakteristiky různých populací a kategorizovat je. V ideologickém slova smyslu však posloužil k prokazování nadřazenosti jedné rasy nad druhou a stal se **nástrojem k legitimaci diskriminace a násilí**. Popis tělesných znaků různých populací byl použit předsudečným způsobem: **k fyziologickým charakteristikám ras byly stereotypně přiřazovány kulturní znaky, aniž by mezi nimi byla korektně prokázána návaznost nebo příčinná souvislost. Takto předsudečně, zkratkovitě a vědecky nekorektně „upravená“ představa rasy byla a je přijímána veřejností i mnoha sociálními pracovníky jako zdůvodnění omezování příležitostí pro členy některých fyziologicky odlišných populací. Z toho důvodu vůči pojmu rasa a jeho užívání panuje ostražitost a je spíše odmítán.**“ (Musil, Navrátil 2000: 115)

„Představa stálých a neměnných, geneticky determinovaných typů populace nemá vážnější oporu ani v samotném genetickém výzkumu.“ (Musil, Navrátil 2000: 116)

„Přestože **termín rasa** upozorňuje na ty tělesné zvláštnosti, které se stávají předmětem předsudečného vnímání, jeho ideologická zátěž podle našeho názoru spíše **zamlžuje, než rozkrývá stereotypní a často bezděčné ztotožňování fyziologických a kulturních odlišností**. Proto považujeme za smysluplnější hovořit spíše než o rasách o **předsudečném vnímání tělesných zvláštností populací**. To podle našeho názoru umožňuje neztratit ze zřetele úlohu fyziologických odlišností v procesu utváření menšinového postavení některých skupin a současně se vyhnout bezděčnému přijímání předsudků o kulturních důsledcích tělesných rozdílů mezi různými částmi lidské populace“ (Musil, Navrátil 2002: 116).

Ad 5) Kultura: Analyzuji, jak je na tuto kategorii nahlíženo, zda jako na tvůrce etnické identity, zda je vnímána jako konstanta. Jak autoři uvažují o prostupnosti kultur, jak se kulturu obecně dívají.

„Za závažný **kulturní důsledek** dlouhodobého znevýhodnění je rovněž nutno považovat **odcizení členů menšinových skupin od většinové kultury** a s tím **související nedostatek kulturní výbavy** členů menšinových skupin pro užívání institucí většinové společnosti. Právě tyto **kulturní handicapy** se často stávají zdrojem těžko řešitelných konfliktů a předmětem **předsudečného vnímání** a zakládají **bludné kruhy mocenského útlaku** a znevýhodnění, které je **legitimizováno stereotypním vnímáním kulturními rozdíly** podmíněné nezkušenosti s běžně používanými způsoby řešení věcí“ (Musil, Navrátil 2000: 108).

„Lze proto předpokládat, že **kulturní odstup většiny** by členy menšiny i po změně mocenských poměrů udržoval v nevýhodné pozici“ (Musil, Navrátil 2000: 108).

„Pojmy jako **kultura** nebo soubor sdílených kulturních představ jsou často považovány za teoretický **nástroj identifikující hranice určité menšinové skupiny**. Jak jsme uvedli výše, jsou to často kulturní zvláštnosti (například zvláštnosti stylu života), které se stávají předmětem předsudečné pozornosti členů většiny a tím také zdrojem diskriminace.“ (Musil, Navrátil 2000: 109)

„V souvislosti s **menšinami** je nezbytné zmínit, že samozřejmě ani **kultura určité skupiny není neměnná**. Pro sociální práci z toho plyne, že k rozmanitým kulturním menšinám nelze přistupovat na základě stereotypních představ, nýbrž vždy s ohledem na aktuální situaci klienta či klientské skupiny“ (Musil, Navrátil 2000: 113).

„Pozornost se zaměřuje především na migranty, uprchlíky, žadatele o přiznání mezinárodní ochrany, na **příslušníky sociálních menšin**, a z **autochtonních na ty, jejichž kultura se značně odlišuje** od kultury dominující společnosti“ (Vašečka 2013: 406).

Ad 6) Stigmatizace: Zajímá mne, do jaké souvislosti dávají autoři stigmatizaci a diskriminaci, jakou roli hraje sociální a kulturní prostředí, jak hodnotí vztahy mezi skupinami, jak si všímají pohledu na fyzický vzhled jedince.

„Sociální pracovník přichází **do kontaktu s příslušníky menšinových skupin** často právě v souvislosti s tím, že jejich situaci **vyhrotily předsudky či přímá diskriminace většinové společnosti**.“ (Musil, Navrátil 2000: 111).

„Některé projevy diskriminace **nejsou důsledkem předsudku, nýbrž neznalosti a necitlivého přístupu**“ (Musil, Navrátil 2000: 113).

„K uplatňování osobní i institucionální diskriminace může snadno docházet **v rámci systémů sociálních služeb**. V takovém případě se ovšem z pomáhající profese stává profese „pomáhající“ útlaku a znevýhodňování. Z toho důvodu je nezbytné, aby se sociální pracovníci již během své profesní přípravy učili **být vnímaví vůči svým vlastním předsudkům** a projevům diskriminace“ (Musil, Navrátil 2000: 112).

„Uplatňování **stereotypních, neměnných představ při řešení různorodých problémů příslušníků menšinové skupiny**, jejichž situace stereotypní nebývají, zvyšuje riziko neadekvátnosti vždy „**stejných pracovních strategií**“. Předsudky sociálních pracovníků vůči příslušníkům menšin jsou jedním ze zdrojů znevýhodňování menšinových klientů v přístupu k sociálním službám“ (Musil, Navrátil 2000: 112)

„Legitimita rozlišování mezi klienty, které je popsáno výše, bývá dále produktem „**sebenaplňujících se prorocství**“. (Musil, Navrátil 2000: 113)

„Zvládání pracovních obtíží pomocí rutinizace, zjednodušení a rozlišování mezi klienty usnadňuje institucionalizace **stereotypních (například rasistických) postojů, kterými je prostoupena celá společnost**“ (Musil, Navrátil 2000: 113).

„... **relativizace předsudečných stereotypů** a jejich nahrazování komplexnějším a vůči vnitřní diferenciaci menšinových skupin vnímavějším pohledem je důležitým kulturním předpokladem změny postavení členů menšin“ (Musil, Navrátil 2000: 113).

„Hodnotová východiska spojená s MOSV⁶ souvisejí v první řadě s problematikou lidských práv a lidské důstojnosti. Tyto **hodnoty určují**, kdy se v otevřené společnosti **přirozená kategorizace lidí podle schopnosti** mění v **stigmatizaci** a sociální vylučování, a kdy se **přirozený proces diferenciaci** lidí ve společnosti mění v patologický proces separace a segregace a stává se hrozbou.“ (Vašečka 2013: 407)

5.3 Výstupy z analýzy

Kategorie Etnicita

Sociální práce s příslušníky menšinových skupin: V dokumentu je tato kategorie zmiňována, nejprve v tom smyslu, že zaměření se na etnické vztahy může odvádět pozornost od jiných problémů, a zároveň i od problémů ostatních minorit. Z první ukázky je ovšem jasně vidět, že etnicita je chápána jako aspekt vztahu. Což vyplývá i z druhé ukázky, kde autoři kladou důraz na menšiny jako kulturní entity, ale opět ve vztahu k většině. Z dalších ukázek vybírám tu, kde autoři reflektují, ztotožňování etnicity a kulturní identity a uvádějí, že

⁶ Menšiny ohrožené sociálním vyloučením

názory na tento fakt se různí. V poslední ukázce pak, ukazují na praktickém příkladu, jak se určité jednání může zaměřovat za vlastnost etnické skupiny, ale ve skutečnosti se na něm podílí mocenské vztahy a omezování příležitostí.

Encyklopedie sociální práce: Podobně jako v přechozím dokumentu, je zde zmiňována kulturní odlišnost, která je ještě dávaná do souvislosti s rasovou, náboženskou a jazykovou perspektivou, ovšem opět ve vztahu s většinovou nebo v případě migrace s původní společností. Zajímavá je zmínka o tom, že nové kulturní identity vznikají migrací, což dokládá důraz na vztah, kontakt a hranice. Z kapitoly, kterou napsala Klára Kappala jsem vybrala citaci o migraci. Uvádí, že lidé se rodí migranty a následně se adaptují na nové prostředí, což dle mého názoru dokonale odporuje představě, izolované kultury, která je spojená s určitým geografickým celkem, tak jak to uvádějí primordialistické teorie.

Kategorie Původ:

V dokumentu autorů Musila a Navrátila je tento pojem zmiňován ve smyslu „původní kulturní výbavy,“ kterou je ovlivněna menšina i většinová společnost – což znamená ještě před kontaktem a po kontaktu. Není chápán nijak biologicky ani jako vlastnost.

Imrich Vašečka zmiňuje slovo původ ve smyslu „odlišný rasový původ, etnický či náboženský.“ Dále když zmiňuje Romskou menšinu, zdůrazňuje, že je původem ze Slovenska. Zde vidím rozpor mezi tím, co jsem četla v dokumentu u Musila a Navrátila a v kapitole Menšiny ohrožené sociálním vyloučením od I. Vašečky.

Kategorie Vztah:

V obou dokumentech se jedná o hojně zmiňovanou kategorii. Pro její pochopení je vždy třeba přečíst celou ukázkou a zároveň porovnávat s celkem textu a dávat ho do souvislostí. Musil a Navrátil nechápou vztahovost pouze mezi skupinami, ale zdůrazňují také mocenské vztahy. Charakterizovat skupinu pouze na základě kulturních charakteristik považují za chybu, a dávají důraz na její identifikaci v rámci mocenských vztahů.

Imrich Vašečka klade důraz na vztahy ve společnosti a upozorňuje na význam hodnot rovnosti a spravedlnosti, který dává do kontrastu s pouhým akceptováním a respektováním etnických odlišností.

Kategorie Fyzický vzhled:

V dokumentu Musila a Navrátila je velká pozornost věnována fyzickému vzhledu a tomu, jak je pochopen v rámci menšinové problematiky. Autoři považují fyzický vzhled za důležitou charakteristiku menšiny ovšem pouze za předpokladu, že je základem předsudků ze strany většiny a tím pádem kladou důraz opět na mocenské vztahy ve společnosti. Dále se věnují odmítnutí termínu „rasa,“ který šířeji vysvětlují a dávají do souvislosti. Zdůrazňují

stereotypní přepisování kulturních znaků k fyziologickým charakteristikám a reflektují, že tento předsudek je stále přijímán ve společnosti, ale také i sociálními pracovníky. Autoři dále upozorňují na problematické používání pojmu.

V kapitole Menšiny ohrožené sociálním vyloučením se termín rasa používá, dokonce i ve smyslu rasový původ, a to bez širšího vysvětlení souvislostí.

Kategorie Kultura:

Musil a Navrátil v souvislosti s kulturou zmiňují pojem nedostatek kulturní výbavy, který označují také jako kulturní handicap, dávají ho do souvislosti s mocenskými vztahy a uvádějí termín „bludný kruh mocenského útlaku a znevýhodnění. S kulturou pracují jako s proměnlivou složkou a označují ji za nástroj, který identifikuje hranice menšinové skupiny. Přestože pracují s kulturou jako s proměnou, zároveň zdůrazňují problémy, které odlišná kultura přináší, a to na obou stranách. V případě většinové kultury ji pak označují za „kulturní odstup,“ který přetrvává i při změně mocenských vztahů. S termínem kultura v tomto dokumentu není zacházeno jako se statickým pojmem.

Imrich Vašička ve svém dokumentu s termínem kultura takto nepracuje. Autor většinou interpretuje k vysvětlení pojmu sociální menšina různé teorie, některé staršího data. Uvádí např. M. Harrise, který ovšem menšinu definuje v primordiálním duchu, když uvádí, že členství ve skupině je získáno narozením se do této skupiny. Dále pak jako příslušníky sociálních menšin označuje ty, jejichž kultura se značně odlišuje od kultury dominující společnosti.

Kategorie Stigmatizace:

Musil a Navrátil upozorňují, že sociální pracovník přichází do styku s menšinami kvůli tomu, že jejich situaci vyhrotily předsudky. Diskriminace může být ovšem i z neznalosti nebo necitlivosti, bez předsudků. Dále si autoři všímají, že k diskriminaci může docházet i u sociálních pracovníků a navrhují opatření v rámci vzdělávání a sebereflexe. Předsudky u sociálního pracovníka mohou vést ke stále stejným pracovním strategiím a u klientů pak mohou vést k „sebenaplňujícímu se prorocství. Stereotypními postoji je prostoupená celá společnost. Nápravu může přinést to, že se budou tyto postoje relativizovat.

Imrich Vašička dává důraz na přirozenou kategorizaci lidí podle jejich schopností, je pro něj důležitá otázka hodnot a přirozený proces diferenciací. Hodnoty lidí určují, kdy dochází ke stigmatizaci.

Shrnutí závěrů z analýzy:

Ve výše uvedené kvalitativní obsahové analýze jsem se pokusila prostřednictvím šesti analytických kategorií odhalit, jak se teorie etnicity promítá do zásadních dokumentů a zda jsou tyto dokumenty nějakou teorií ovlivněné, případně jestli samy nereprodukuje stereotypy. Analytické kategorie jsem jednak volila dle toho, jak jsou etnické teorie postavené a také, jakým způsobem vyplývaly z analyzovaných textů. Důraz jsem kladla hlavně na to, jak se dokumenty dívají na termíny etnicita, původ, vztah, fyzický vzhled, kultura a stigmatizace. Důležité pro mne bylo uchopit přesvědčení autorů o těchto pojmech. Interpretovat, zda je chápou v duchu primordialistickém, tedy jako vrozené vlastnosti a s přesvědčením, že etnicita je objektivní a především neměnný fakt. A že příslušnost k národu, etniku, rase apod. je věcí přirozenosti. Či jestli vycházejí spíše z konstruktivistického pohledu, který etnicitu posouvá od původu do sféry vztahu a zdůrazňuje jeho proměnlivost. Analyzované texty byly tři. Prvním dokumentem byl příspěvek ze sborníku autorů Musila a Navrátila „Sociální práce s příslušníky menšinových skupin.“ Další dva byly kapitoly z Encyklopedie sociální práce, které se věnovaly cílovým skupinám, pod názvem „Imigranti“ autorky Kláry Kappala a „Menšiny ohrožené sociálním vyloučením“ od Imricha Vašičky.

V případě prvního dokumentu „Sociální práce s příslušníky menšinových skupin“ je zřejmé, že tyto kategorie nevycházejí z primordialistického přístupu. Ze všech kategorií vyplývá, že posuzované termíny jsou vysvětlovány v dynamickém a proměnlivém duchu, důraz je kladený na vztah, kultura je chápána jako identifikační hranice skupiny, velice přínosné je vymezení fyzického vzhledu, který je chápán jako ukazatel menšiny, pokud je příčinou diskriminace, dále jasné vysvětlení a odmítnutí termínu „rasa.“ Dokument se věnuje vysvětlení stereotypů ve vnímání etnických a jiných menšin a navrhuje pro tento fenomén opatření.

Druhým dokumentem je kapitola v encyklopedii sociální práce „Imigranti,“ zde jsem použila pouze jeden příklad, neboť v celém textu jsem nedokázala vyhledat zásadní data pro analýzu. Text je hodně o faktických informacích, ve smyslu početního a národnostního složení migrantů a vlastní názory autorky se zde hledají obtížně. Uvedený příklad mi ovšem přijde jako dobrý ukazatel. Jedná se o text, kde autorka uvádí migraci a adaptaci na nové podmínky jako běžnou součást lidského života a vývoje. Tento fakt je v rozporu s primordialistickou teorií, neboť ta zdůrazňuje geografickou podmíněnost etnicity.

Posledním textem je opět kapitola v Encyklopedii sociální práce, která se jmenuje „Menšiny ohrožené sociálním vyloučením.“ Ani tento text se neanalyzoval snadno, důvodem je hodně předkládaných teorií a čerpání z velkého množství zdrojů, které ovšem nejsou mezi

sebou prokládány názory autora (což je dáno nejspíš rozsahem textu a jeho encyklopedickou podobou). Nemohu tedy napsat, že by tento byl v primordialistickém duchu. Některé souvislosti se mi ovšem podařilo odhalit. Autor bez širšího vysvětlení používá termín „rasa.“ Zároveň dává důraz na slovo původ, který nechápe podle mého názoru stejně jako autoři prvního dokumentu. Když hovoří o diskriminaci, používá termíny jako přirozený proces diferenciacce nebo přirozená kategorizace. Na druhou stranu i zde patrné zaměření se na vztah mezi skupinami.

Závěr této kvalitativní obsahové analýzy tedy je, že odborné texty zásadní pro sociální práci s menšinami, které jsem použila, jsou v rozporu s primordialistickou teorií etnicity a jsou spíše v souladu s jejím konstruktivistickým pojetím. Nicméně v některých textech se mohou vyskytovat termíny jejich použití je sporné např. „rasa“ nebo „původ,“ což může do dané problematiky přinášet nejasnosti.

Závěr

Předkládaná práce se zabývá teorií etnicity v sociální práci. Pomocí kvalitativní obsahové analýzy odborných textů zaměřených na práci s menšinami interpretuje, jak se teorie etnicity promítá do sociální práce s touto cílovou skupinou. Vychází z předpokladu, že analyzované texty mají všeobecnou platnost, a jsou známé širokému poli sociálních pracovníků, protože mají učebnicový charakter. Záměrem bylo zjistit, ke které teorii etnicity mají tyto dokumenty blíže. Proto, abych naplnila tento předpoklad, bylo nejdříve nutné etnické teorie představit, tak jak je chápe sociální a kulturní antropologie a zhodnotit další psychologické a etické aspekty této problematiky. Závěrem kvalitativní obsahové analýzy bylo, že překládané texty jsou více v souladu s konstruktivistickou teorií etnicity, která klade důraz na vztah mezi skupinami a identifikuje jejich kulturní a sociální hranice, sociální kontakt a mocenské vazby. Podobné přístupy jsem sledovala a překládala také v teoretické části práce, kde jsem se věnovala etickým teoriím a identitě. Nicméně v některých analyzovaných textech se vyskytovaly problematické termíny typu „rasa“ bez širšího vysvětlení, což může být zavádějící a ve čtenáři vyvolávat nejistotu.

Seznam použitých zdrojů

- ANZENBACHER, A. 2001. *Úvod do etiky*. Praha: Academia. ISBN: 80-200-0953-1
- BAHENSKÝ, F. 2010. *Etnicita v historické perspektivě: Prolegomena ke vzniku, vývoji a proměně etnické kolektivní identity*. Praha: Etnologický ústav AV ČR. ISBN: 978-80-8712-441.
- BARTH, F. 1969. Introduction. In BARTH, F. (ed.). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Differences*. Boston: Little, Brown & Co.
- BATESON, G. 1979. *Mind and Nature*. Glasgow: Fontana.
- BENTLEY, C. G. 1987. Ethnicity and Practice. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 29, pp. 24 -55.
- BELL, D. 1975. Ethnicity and Social Change. In GLAZER, N., MOYNIHAN, D. P. *Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press.
- BOUČKOVÁ, T. 2008. *Rok kohouta*. Praha: Odeon. ISBN: 978-80-207-1263-9.
- BROMLEJ, J. V. 1980. *Etnos a etnogafía*. Bratislava: Veda.
- BUDIL, I. 2003. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton. ISBN 80-7254-321-0.
- BUDIL, I. 2007. *Za obzor Západu: Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*. 2. vyd. Praha: Triton. ISBN: 978-80-7254-998-6
- ELIHOVÁ, M. 2009. Specifika sociální práce s menšinami. In KAJANOVÁ, M. et al. *Sociální práce s etnickými a menšinovými skupinami*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta.
- ERIKSEN, T. H. 2008. *Sociální a kulturní antropologie: Příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Praha: Portál. ISBN: 978-80-7367-465-6.
- ERIKSEN, T. H. 2012. *Etnicita a nacionalismus: Antropologické perspektivy*. Praha: SLON. ISBN 978-80-7419-053-7.
- FENTON, S. 2003. *Ethnicity*. Cambridge: Polity Press.
- FISHMAN, J. A. 2003. The primordialist-constructivist debate today: the language – ethnicity link in academic and in everyday-life perspective. In CONVERSI, D. (ed.), *Ethnonationalism in Contemporary World*. London. s. 83 – 91.
- GIDDENS, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo. ISBN: 80-7203-124-4.
- GLAZER, N., MOYNIHAN, D. P. 1975. *Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press.
- HELUS, Z. 2009. *Dítě v osobnostním pojetí: Obrat k dítěti jako výzva a úkol pro učitele i rodiče*. 2. rozšíř. vyd. Praha: Portál. ISBN: 978-80-7367-628-5.

- HIRT, T. 2007. *Přehled nejasností spjatých s konceptem etnicity v perspektivě post-barthovských přístupů*. Přehledové studie 07/4. Plzeň: Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu (CAAT).
- HORÁLEK, A. 2012. Tři přístupy k pupkům národů: Priordialisticko-modernistický diskurz prizmatem aktivity a objektivit etnicity. *Český lid*, Vol. 99, No.1, Pp. 23 -43.
- JAKOUBEK, M. 2004. Romové konec (ne)jednoho mýtu. Praha: Socioklub. ISBN: 80-86140-21-0.
- JAKOUBEK, M. 2016. Předmluva. In JAKOUBEK, M. (ed.). *Teorie etnicity: Čítanka textů*. Praha: SLON, Pp. 13 -86.
- KANT, I. 2014. *Základy metafyziky mravů*. 3. Vyd. Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-501-2.
- KAJANOVÁ, A., URBAN, D. 2009. In KAJANOVÁ, A. et al. *Sociální práce s etnickými a menšinovými skupinami*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta.
- KAPPALA, K. 2013. Imigranti. In MATOUŠEK, O. et al. *Encyklopedie sociální práce*. Praha: Portál. Pp 405-407.
- KAŠPAROVÁ, I. 2014. *Politika romství: romská politika*. Praha: SLON. ISBN: 978-80-7419-157-2.
- KLIMEŠ, J. 2008. *Budování identity dítěte*. Praha: Občanské sdružení Rozum a Cit.
- KRONICK, J. C. 1997. Alternativní metodologie pro analýzu kvalitativních dat. *Sociologický časopis*. Vol. 33, No. 1, Pp. 57-67.
- LÁVIČKA, V. 2017. Hysterie kolem "sčítání Romů" je nafouklá bublina. In *Romea, komentáře* [online]. [cit. 24. 5. 2024]. Dostupné na: <https://romea.cz/cz/komentare/vojtechlavicka-hysterie-kolem-scitani-romu-je-nafouknuta-bublina>
- LÉVINAS, E. 1997. *Totalita a nekonečno*. Praha: Oikoymenh. ISBN: 978-80-8600-520-8.
- MACEK, P. 1999. *Adolescence*. Praha: Portál. ISBN: 80-7178-747-7.
- MATOUŠEK, O. et al. 2013. *Metody a řízení sociální práce*. 3. aktual. vyd. Praha: Portál. ISBN: 978-80-262-0213-4.
- MUSIL, L., NAVRÁTIL, P. 2000. Sociální práce s příslušníky menšinových skupin. In *Sociální studia. Sborník FSS MU*. Brno: Masarykova univerzita. Pp. 127-163
- NAVRÁTIL, P. 2003. Menšiny. In Navrátil, P. *Romové v české společnosti*. Praha: Portál, Pp. 16-29.
- NAVRÁTILA, T. 2023. *Jako liči*. Praha: Pointa. ISBN: 978-80-7691-6.

- NEČASOVÁ, M. 2013. Profesní etika. In MATOUŠEK, O. et al. *Metody a řízení sociální práce*. 3. aktual. vyd. Praha: Portál, Pp. 21-48.
- NOBLE, T. 2023. Člověk ve vztazích. In NOBLE, I., ŠIRKA, Z. *Kdo je člověk?*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- OPATRŇY, M. 2013. *Sociální práce a teologie: inspirace a podněty sociální práce pro teologii*. Praha. Vyšehrad. ISBN: 978-80-7429-408-2.
- RYŠKOVÁ, M. 2021. Odcizený a vykoupený člověk. In NOBLE, I., ŠIRKA, Z. *Kdo je člověk?*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- SHERER, H. 2004. Úvod do metody obsahové analýzy. In REIFOVÁ, I. *Analýza obsahu mediálních sdělení*. Praha: Karolinum. Pp 29-50.
- SCHNEIDER, D. M. 1980. *American Kinship: a Cultural Account*. Chicago: Chicago University Press. ISBN: 978-02-2673-929-8.
- SKUPIK, J. 2010. *Antropologie příbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha: SLON. ISBN: 978-80-7419-019-3.
- SMITH, A. D. 1996. Memory and modernity: reflection on Ernest Gellner theory of nationalism. *Nation and Nationalism*, Vol. 2, pp. 371 – 388.
- ŠANDEROVÁ, P. 2011. *Tělesnost jako významný faktor procesu adopce: kulturně antropologický problém*. Praha: SLON. ISBN: 978-80-7419-046-9.
- ŠATAVA, L. 2009. *Jazyk a identita etnických menšin: Možnosti zachování a revitalizace*. Praha: SLON. ISBN: 978-80-8642-983-0.
- ŠIMÍKOVÁ, I. 2019. *Analýza vhodných přístupů k určování etnické příslušnosti osob a sběru etnicky senzitivních dat v prostředí ČR*. Praha: VÚPSV. ISBN: 978-80-7416-364-7.
- TONKIN, E., MARYON, CH. M. 1989. *History and Ethnicity*. London: Rotlege.
- VANČÁKOVÁ, M. 2008. *Romské dítě v náhradní rodině*. Praha: Občanské sdružení Rozum a Cit.
- VAŠEČKA, I. 2013. Menšiny ohrožené sociálním vyloučením. In MATOUŠEK, O. et al. *Encyklopedie sociální práce*. Praha: Portál. Pp 405-407.
- ÚLEHLA, I. 2004. *Umění pomáhat*. 2.vyd. Praha: SLON. ISBN: 80-85850-69-9.
- URBÁNEK, L. 2015. Revolta sociální práce. *Listy sociální práce. Informační a odborný časopis (nejen) pro sociální pracovníky*. Vol.3. No. 3, Pp. 6-8.
- Zákon 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů, ve znění platném k 2. 8. 2001.

Bibliografický odkaz

Jméno autora: Bc. Eva Šišková

Název práce: Teorie etnicity v sociální práci: Antropologické, psychologické a etické aspekty práce s menšinami

Místo obhajoby: České Budějovice

Rok obhajoby: 2024

Kvalifikační práce: Diplomová práce

Název univerzity a fakulty: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích,
Teologická fakulta

Jméno vedoucího práce: Mgr. Markéta Elich, Ph.D.

Abstrakt

Šišková, E. *Teorie etnicity v sociální práci: Antropologické, psychologické a etické aspekty práce s menšinami*. České Budějovice 2024. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra etiky, psychologie a charitativní práce. Vedoucí práce Mgr. Markéta Elich, Ph.D.

Klíčová slova: etnicita, sociální konstruktivismus, primordialismus, identita, kvalitativní obsahová analýza, stigma, teorie etnicity, etnická menšina, sociální práce, vztah, původ, tělesný vzhled, rasa, kultura, hranice

Diplomová práce se zaměřuje na teorii etnicity v sociální práci. V teoretické části práce jsou představeny teorie etnicity, tak jak je chápe sociální a kulturní antropologie. V dalších kapitolách se pak zaměřuje na psychologické a etické aspekty tohoto fenoménu a především na způsob, jakým se pojetí etnické odlišnosti promítá do sociální práce s menšinami. Poslední část práce je věnovaná kvalitativní obsahové analýze odborných textů zaměřených na tuto oblast. Teoretická část diplomové práce představuje východiska pro samotný výzkum a tvorbu analytických kategorií. Zásadními sledovanými faktory, jsou výroky v textu, které se týkají: etnicity, původu, fyzického vzhledu, kultury, stigmatizace. Zejména sledují jakým způsobem, a zda vůbec, je reflektován fenomén vztahu mezi skupinami.

Abstract

Šišková, E. Theory of ethnicity in social work: Anthropological, psychological and ethical aspects of work with minorities. České Budějovice 2024. Diploma thesis. University of South Bohemia in České Budějovice. Faculty of Theology. Department of Ethics, Psychology and Charity Work. Supervisor Mgr. Markéta Elich, Ph.D.

Keywords: ethnicity, social constructivism, primordialism, identity, qualitative content analysis, stigma, theory of ethnicity, ethnic minority, social work, relationship, origin, physical appearance, race, culture, boundaries

The diploma thesis focuses on the social theory of ethnicity. In the theoretical part of the work, theories of ethnicity are presented, as understood by social and cultural anthropology. In the following chapters, the focus is mainly on the psychological and ethical aspects of this phenomenon and on the way in which the concept of ethnic difference is reflected in social work with minorities. The last part of the work is devoted to the qualitative content analysis of professional texts focused on this area. The theoretical part of the diploma thesis represents the starting points for the research itself and the creation of analytical categories. The essential monitored factors are statements in the text that relate to: ethnicity, origin, physical appearance, culture, stigmatization. In particular, they observe how, and whether at all, the phenomenon of the relationship between groups is reflected.